

บทที่ 4

กระบวนการเสริมสร้างการเรียนรู้

ในการพัฒนาประเทศ ความรู้และความดีเป็นสิ่งต้องการไปทุกแห่งสิ่งทั้งสองประการนี้ขึ้นอยู่กับปัญญา บุคคลต้องมีปัญญาเพื่อเห็นทางแห่งความถูกต้อง ความดีที่อาศัยศรัทธาอย่างเดียวไปไม่ได้ไกล จึงจำเป็นต้องมีปัญญานำ เพราะการใช้ศรัทธาอย่างเดียวนั้น การพัฒนาจะเปลี่ยนแปลงหรือตามไม่ทันเหตุการณ์ ดังนั้น การพัฒนาที่สร้างสรรค์ต้องตั้งอยู่บนฐานของปัญญาอยู่ตลอดเวลา หากการพัฒนา คือมีปัญญาขึ้นเท่านั้น มันจะทำให้สิ่งต่าง ประสานสอดคล้องลงตัวไปหมด มนุษย์สามารถทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในการสร้างสรรค์และการพัฒนาทางด้านเศรษฐกิจและทางด้านสังคมของประเทศ ถ้ามนุษย์ขาดปัญญาหรือไม่มีคุณภาพและประสิทธิภาพ การสร้างสรรค์ และการพัฒนาดังกล่าวก็จะไม่ได้ผล เพราะฉะนั้น เราจึงต้องการคนที่แข็งแรง มีสุขภาพดี มีปัญญาเป็นคนดีมีสติปัญญาเป็นคนดีคุณภาพและมีประสิทธิภาพสำหรับการพัฒนาตนเองและประเทศ (ประเวศ วะสี, 2533, น. 87)

กระบวนการพัฒนาบุคคลและสภาพแวดล้อมต่าง ๆ เป็นสิ่งจำเป็นอย่างยิ่ง ต่อการดำรงอยู่ในสังคมยุคปัจจุบัน ด้วยเหตุที่ว่า ทุนหรือทรัพยากรธรรมชาติที่มีอยู่ในประเทศและในโลกมีความลดน้อยลงหรือมีความเสื่อมโทรมมากขึ้น การแสวงหาทุนภายนอก คือการนำทรัพยากรมาใช้เพียงอย่างเดียวและให้เกิดความสิ้นเปลืองเป็นสิ่งที่เป็อันตรายต่อมนุษย์และสรรพสิ่งในโลก เพราะว่า ทรัพยากรหรือทุนภายนอกยิ่งใช้ยิ่งหมด ยิ่งใช้ยิ่งเสื่อมหรือไม่ใช้ก็เกิดการเสื่อมสลายด้วยตัวของมัน ซึ่งต่างจากทุน คือความรู้ ความดี ความงาม เพราะความรู้ ความดี ความงาม ยิ่งใช้ยิ่งงอกงาม ยิ่งใช้ยิ่งเพิ่มพูน ถ้าบุคคลมีความรู้ มีความสามารถในการจัดการสิ่งต่าง ๆ ได้อย่างเหมาะสม เช่น สามารถจัดการทรัพยากรที่มีอยู่ให้เกิดคุณค่าอย่างสูงสุด สามารถบริหารจัดการองค์กร และพัฒนาสิ่งต่าง ๆ ด้วยการใช้ทรัพยากรภายนอกน้อยที่สุด และความดี คือ การสำนึกถึงคุณค่าในทรัพยากรและด้วยความงาม คือ การบริหารจัดการที่ดี สิ่งต่าง ๆ เหล่านี้ เป็นการสร้างสรรค์ให้เกิดการเรียนรู้และการพัฒนาที่ยั่งยืน

ดังนั้น กระบวนการเสริมสร้างความรู้ให้กับบุคคล ชุมชน สังคม เพื่อให้เกิดการเรียนรู้ที่ดี มีความสมบูรณ์ด้วยความดี ความงาม นับว่ามีความสำคัญอย่างยิ่งในการที่จะพัฒนาคนและนำไปสู่การพัฒนาสังคมให้เกิดการพัฒนาอย่างยั่งยืน เพราะสิ่งเหล่านั้นทั้งหมด เป็นกระบวนการสร้างสรรค์มากกว่าการทำลาย เพราะเป็นการพัฒนาความรู้คู่กับการพัฒนาคุณธรรมที่มีความจำเป็นต่อสังคม และจากการศึกษาพบว่า มีประเด็นกับกระบวนการเสริมสร้างการเรียนรู้ดังนี้

4.1 ความหมายและความสำคัญของกระบวนการเรียนรู้

ความหมายและความสำคัญของกระบวนการเรียนรู้ มีผู้ให้ความหมายและชี้ให้เห็นความสำคัญอย่างกว้างขวาง โดยสาระสำคัญคือ กระบวนการพัฒนาบุคคลในทุก ๆ ด้าน

อีลิจีโอ บี. บาซากา อ่างถึงใน คักดีซัย นิรัญทวิ. 2511, น. 87) ได้สรุปว่า การศึกษาที่เหมาะสมกับยุคโลกาภิวัตน์ในศตวรรษที่ 21 คือ ต้องเป็นการศึกษาตลอดชีวิตมีความหมายคลุมไปถึงการเรียนรู้วิธีการปรับตัว

เข้ากับการเปลี่ยนแปลงในการทำงาน และมีความหมายรวมไปถึงการก่อรูปร่างบุคลิกภาพ อีกทั้งยังเปิดโอกาสให้มีการเรียนรู้เวลาใดก็ได้ตลอดชีวิต โดยการเรียนรู้ในการศึกษาตลอดชีวิตมีสาระสำคัญ 4 ประการ คือ

1. การเรียนรู้ เน้นการเรียนรู้ความรู้ทั่วไปอย่างกว้าง ๆ ผสมกับการเรียนวิชาจำนวนหนึ่งอย่างลึกซึ้ง กล่าวคือ เป็นการเรียนรู้วิธีการเรียนรู้เพื่อให้ได้ประโยชน์จากโอกาสทางการศึกษาตลอดชีวิตด้วย

2. การเรียนรู้เพื่อทำ คือ การฝึกหัดอาชีพหรือการทำงานจำเป็นต้องพัฒนาความสามารถเผชิญหน้าในสถานการณ์ที่หลากหลาย ที่ไม่ได้คาดคิดว่าจะเกิดขึ้นและความสามารถในการทำงานเป็นทีม

3. การเรียนรู้เพื่อเป็น ทุกคนจำเป็นต้องมีอิสระเพิ่มขึ้น มีการตัดสินใจที่ถูกต้องและมีความรู้สึกรับผิดชอบต่อการทำงานของตน

4. การเรียนรู้เพื่ออยู่ร่วมกันต้องเข้าใจผู้อื่น และเข้าใจธรรมเนียมประเพณีและจิตใจของผู้อื่น

พระธรรมปิฎก (2541, น. 12-64) ได้กล่าวถึง การศึกษากับการวิจัยในการพัฒนาการเรียนรู้ของมนุษย์ให้เกิดปัญญา สรุปได้ดังนี้ การศึกษา คือ ธรรมชาติของมนุษย์ เพราะมนุษย์เป็นสัตว์ที่ฝึกได้และต้องฝึก การฝึก คือ เรียนรู้ พัฒนาหรือที่เรียกว่า การศึกษานั่นเอง เพราะฉะนั้นมนุษย์จึงเป็นสัตว์ที่ต้องศึกษา การดำเนินชีวิตของมนุษย์ทั้งหมด วิธีดำเนินชีวิตทุกอย่าง มนุษย์ไม่ได้มาเปล่า ๆ แต่มนุษย์ต้องเรียนรู้ต้องฝึกหัดและพัฒนาขึ้นทั้งสิ้น

ชีวิตของมนุษย์จึงเป็นชีวิตอยู่ได้ด้วยการศึกษา ชีวิตที่ดี คือ ชีวิตแห่งการศึกษาซึ่งมีจุดหมายเพื่อนำไปสู่สิ่งที่เรียกว่า ปัญญา เมื่อมีการศึกษาเรียนรู้ฝึกฝนพัฒนา กังอกรวมประณีตขึ้นทั้งด้านพฤติกรรม จิตใจ และปัญญา ตัวตัดสินใจคือปัญญา พอได้ปัญญาแล้วก็เกิดความรู้ เข้าใจนำมาพัฒนาพฤติกรรมและจิตใจให้ทำได้ ทำเป็น วางท่าทีและปฏิบัติต่อผู้อื่นที่เข้าไปเกี่ยวข้องทุกอย่างได้ถูกต้องเกิดผลดี ดังนั้น ชีวิตมนุษย์จึงต้องอาศัยปัญญาเป็นตัวกระทำการที่จะนำไปสู่การหลุดพ้นจากทุกข์หรือจากปัญหา หรือแก้ไขปัญหาได้ และทุกข์ที่เรียนรู้เป็นบ่อเกิดของปัญญา และในการทำให้เกิดปัญญานั้น สิ่งสำคัญ คือ การวิจัย ด้วยการรู้จักคิด และพิจารณาค้นหาความจริง หาทางทำให้มันดี ให้มันสำเร็จ ให้มันพ้นทุกข์ ให้มันแก้ปัญหาคือได้ ฉะนั้น การศึกษาและการวิจัยจึงเป็นเรื่องที่จะมาจัดกันเป็นกิจการของสังคม หรือเป็นการวิจัยทางวิชาการต่าง ๆ แต่ต้องโยงมาจากรากฐานของการวิจัยในชีวิตประจำวัน

ดังนั้น การศึกษาจึงมีความหมายกว้างกว่าการวิจัย คือ ครอบคลุมการวิจัยเข้าไปด้วย กล่าวคือ การศึกษาประกอบด้วย 3 ด้านของการพัฒนาชีวิต ชีวิตของมนุษย์นั้นเป็นองค์ประกอบที่ประกอบด้วย 3 ด้าน ได้แก่

1. ด้านพฤติกรรม
2. ด้านจิตใจ
3. ด้านปัญญา

การฝึกฝนให้เกิดการพัฒนาทั้ง 3 ด้านเหล่านี้ จึงจะเรียกได้ว่าเป็นการศึกษาอย่างแท้จริง ทางพุทธศาสนาเรียกว่า ไตรสิกขา (การศึกษา 3 ด้าน) การวิจัยนั้นอยู่ในส่วนของปัญญา ดังนั้น การวิจัยจึงเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา ที่มีความสัมพันธ์อิงอาศัยและเกื้อหนุนกับองค์ประกอบทั้ง 3 คือ พฤติกรรมมาหนุนจิตใจ และหนุนปัญญา จิตใจก็หนุนพฤติกรรมและหนุนปัญญา ปัญญาก็หนุนพฤติกรรมและหนุนจิตใจ

การศึกษาทั้งกระบวนการจึงมากหนุงการวิจัย และการวิจัยก็นำการศึกษาทั้งกระบวนการให้ก้าวหน้าไป เช่น เมื่อคิดออกหรือรู้ความจริงแล้วก็ช่วยให้ทำพฤติกรรมที่ถูกต้องให้ผลดี มีจิตใจที่เป็นอิสระ สว่างสงบและเป็นสุข เราจะต้องพัฒนาพฤติกรรมตั้งแต่วิธีการด้านพฤติกรรมในการหาข้อมูล ตลอดจนสามารถสืบหาความคิดจากเขาได้ เนื่องจากการพัฒนาด้านพฤติกรรม ต้องอาศัยการพัฒนาด้านจิตใจมาหนุน เพราะต่างก็เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาด้วยกัน ปัจจัยทางด้านจิตใจเป็นสิ่งสำคัญ เพราะเป็นแรงจูงใจแห่งความยาก ที่เรียกว่า ฉันทะ คือว่า ต้องหาความจริงให้ได้และต้องทำให้มันดีให้ได้ ถ้าไม่บรรลุจุดหมายจะไม่หยุด ปัจจัยด้านจิตใจตัวนี้จะมาหนุนการวิจัยอย่างเต็มที่

ในด้านการเรียนรู้ ในลักษณะที่เป็นกระบวนการเรียนรู้ตลอดชีวิต เพื่อให้มนุษย์ได้ใช้ศักยภาพของตนในการพัฒนา คณะกรรมการสตรี โครงการพัฒนาการศึกษาเพื่อชุมชน (2531, น. 49) ได้กล่าวไว้ว่า กระบวนการเรียนรู้ เป็นการเรียนรู้จากการลงมือปฏิบัติจริง ทั้งในการพยายามแก้ปัญหาที่เกิดขึ้นในชีวิตจริง หรือเกี่ยวข้องกับการทำงานากิน หรือสภาพความเป็นอยู่ กิจกรรมที่ดำเนินอยู่นี้เป็นไปเพื่อสนองต่อการแก้ปัญหาและสอดคล้องกับแบบแผนการผลิตของชุมชน จึงเป็นพลังขับเคลื่อนให้เกิดพลวัตของการเรียนรู้ เมื่อได้มีการพูดคุยแลกเปลี่ยนความคิดเห็น วิเคราะห์ปัญหา หาแนวทางแก้ไข เมื่อได้แนวทางแล้วสมาชิกนำกลับไปลงมือปฏิบัติแล้วกลับมาวิเคราะห์ร่วมกันเพื่อสรุปบทเรียน เพื่อหาหนทางต่อไปอีก กระบวนการที่เกิดขึ้น ๆ นี้ เท่ากับเป็นการยกระดับสติปัญญาของสมาชิกในกลุ่ม และผลพวงจากการเรียนรู้จากปัญหาที่เกิดขึ้นจริงดังกล่าวยังช่วยแก้ไขปัญหา และพัฒนาคุณภาพชีวิต อันเป็นผลที่คนในชุมชนสามารถเห็นเป็นรูปธรรมได้

นอกจากนี้ พรพิไล เลิศวิชา (2532, น. 7) ได้กล่าวถึงกระบวนการเรียนรู้ไว้ว่า กระบวนการเรียนรู้เป็นส่วนสำคัญที่ทำให้มนุษย์ได้มีศักยภาพในการพัฒนา สามารถดำรงชีวิตอยู่ท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงและพึ่งตนเองได้ กระบวนการเรียนรู้ คือ กระบวนการอันมีรากฐานอยู่ที่ประเพณีวัฒนธรรมท้องถิ่น ซึ่งไม่ได้แยกแยะระหว่าง การเรียนรู้กับวิถีชีวิต การรู้และการปฏิบัติ เนื้อหาและกระบวนการเรียนรู้เป็นหนึ่งเดียว

ในหนังสือ “จากปัจเจกสู่สาธารณะ : กระบวนการเสริมสร้างชุมชนให้เข้มแข็ง” ของ เดวิท แมทิวส์ (ฐิรุฒธิ เสนาคำ แปล, 2540, น. 8-18) ได้เสนอผลการวิจัยที่เมืองทูเปโล ที่ชี้ให้เห็นว่า องค์ประกอบที่สำคัญของประชาสังคมที่เข้มแข็ง และสามารถใช้เป็นเกณฑ์ในการวัดความเข้มแข็งของประชาสังคม คือ กระบวนการเรียนรู้ของชุมชน ซึ่งเป็นสิ่งที่เราเรียนรู้และผ่านการแลกเปลี่ยนกับคนอื่น เมื่อมีปัญหาเกิดขึ้น กระบวนการเรียนรู้และการแลกเปลี่ยนระหว่างคนในชุมชนและสาธารณะ ทำให้เราเรียนรู้ในสิ่งที่เราไม่รู้ ซึ่งไม่อาจรู้ได้โดยลำพัง กระบวนการเรียนรู้ของชุมชนมิใช่การรับฟังข้อเสนอแนะข้อมูลเท่านั้น ประชาชนจำเป็นต้องเข้าใจที่ตนเองต่อปัญหาที่คนอื่นเสนอ มีปัญหาบางปัญหาที่เราไม่สามารถรู้ได้โดยลำพัง และจะรู้ได้ก็ต่อเมื่อมีการเรียนรู้ร่วมกับคนอื่น ดังนั้น เราจำเป็นต้องรู้จักสร้างสำนึกร่วมต่อสิ่งที่กำลังเกิดขึ้น กระบวนการเรียนรู้ดังกล่าว จึงเป็นการเปิดโอกาสให้ประชาชนกำหนด หรือนิยามประเด็นปัญหาสาธารณะร่วมกัน

ทองศักดิ์ คุ่มไข่น้ำ (2534, น. 14-16) ได้กล่าวว่าการพัฒนาชุมชนเชิงปฏิบัติที่เป็นการศึกษาให้การศึกษาชุมชนเพื่อการพัฒนา สามารถสรุปได้ว่าการให้การศึกษาชุมชนเพื่อการพัฒนา (Community Education for Development) มีความหมายเป็น 2 ตอน กล่าวคือ

1. การให้การศึกษาชุมชน (Community Education) คือ การกระตุ้นส่งเสริมให้คนใน ชุมชนเรียนรู้ถึงสภาพปัญหา ข้อจำกัด และความต้องการที่แท้จริงของคนในชุมชนของตนเอง

2. การให้การศึกษาเพื่อการพัฒนา (Development Education) คือ การกระตุ้นและส่งเสริมให้คนในชุมชนเรียนรู้ และศึกษาร่วมกันในการกำหนดแผนงานที่ตอบสนองความต้องการของชุมชน ตามขีดความสามารถและทรัพยากรที่มีอยู่

ดังนั้น การให้การศึกษาชุมชนเพื่อพัฒนา คือ วิธีการกระตุ้นและส่งเสริมให้คนในชุมชนเรียนรู้ และศึกษาร่วมกันในข้อเท็จจริงต่าง ๆ เพื่อให้เกิดความเข้าใจและตระหนักถึงปัญหา ความต้องการของชุมชนที่แท้จริง ตลอดจนสามารถค้นหาและกำหนดวิธีการต่าง ๆ ในการแก้ไขปัญหาเหล่านั้น ได้อย่างมีประสิทธิภาพและประสิทธิผลด้วยตนเอง

ในการเรียนรู้ดังกล่าว ผู้เรียนควรมีวัตถุประสงค์ในการเรียนรู้เพื่อให้เกิดกระบวนการที่ต่อเนื่อง ประเวศ วัชชี (2542, น. 31) ได้ให้ความหมายของกระบวนการเรียนรู้ว่า ควรจะมีวัตถุประสงค์ คือ

1. เรียนรู้เพื่อตัวเอง
2. เรียนรู้เพื่อสิ่งนอกตัวที่สัมพันธ์กับตนเอง ทั้งที่ใกล้และไกล
3. เรียนรู้เพื่อรู้ปฏิสัมพันธ์ระหว่างตนกับสิ่งนอกตัวและสามารถจัดความสัมพันธ์ที่เกื้อกูลระหว่างกัน

ในด้านการนำความรู้มาปฏิบัติก็เป็นสิ่งที่มีความสำคัญ นิธิ เอียวศรีวงศ์ (อ้างถึงใน มาลี พงศ์พิท พงศาวิลี, 2541, น. 69) ได้กล่าวว่า การศึกษาที่แท้จริงแล้วเป็นกระบวนการเรียนรู้ที่เป็นกระบวนการตามธรรมชาติในการถ่ายทอดความรู้และประสบการณ์ในการดำรงชีวิตของคนและสัตว์ ซึ่งสอดคล้องกับที่กฤษณา บุญชัย และคณะ (2538, น. 24) ได้ให้ความหมายของกระบวนการเรียนรู้ ว่าเป็นการสืบสายถ่ายทอดความรู้ซึ่งกันและกันด้วยช่องทางต่าง ๆ ผ่านพิธีกรรม ประเพณี ค่านิยม ตัวบุคคล

ดังนั้น อาจกล่าวได้ว่า กระบวนการเรียนรู้ได้ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงต่อชีวิต และสังคม เพื่อให้คนดี รู้จักคิดดี ทำดี มีประโยชน์ทั้งต่อตนเอง และสังคม (สมุน อมรวิวัฒน์ อ้างถึงใน ศักดิ์ชัย นิรัญทวี, 2541, น. 72)

นอกจากนี้ จิตจำนงค์ กิติเกียรติ (2532, น. 123-127) ได้กล่าวว่าการให้การศึกษาเป็นกระบวนการที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงที่ปรารถนาขึ้นในพฤติกรรมมนุษย์ นั่นคือ จะมีการเปลี่ยนแปลงในด้านความรู้ ด้านทักษะ ได้แก่ ทักษะในการคิด และทักษะในการทำ และด้านทัศนคติ หรือสิ่งที่เรามีความรู้สึก ซึ่งสอดคล้องกับการศึกษาของ ประสา อิศรปริดา (2519, น. 1-2) ได้ให้ความหมายถึงการเรียนรู้ไว้ว่า การเรียนรู้ คือ การเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมที่ค่อนข้างถาวร อันเป็นผลมาจากประสบการณ์หรือการฝึกหัด นอกจากนี้ การเรียนรู้นั้น เราไม่อาจมองเห็นหรือสังเกตเห็นได้โดยตรง แต่จะทราบว่าการเรียนรู้ขึ้นแล้ว ก็ต่อเมื่อเรามองเห็นหรือสังเกตเห็นได้จากการปฏิบัติหรือผลจากการกระทำ

จากความหมาย และความสำคัญของกระบวนการเรียนรู้ที่ได้กล่าวมาข้างต้นสามารถสรุปสาระสำคัญได้ 3 ประเด็นใหญ่ ๆ ดังนี้ คือ

1. ด้านการเรียนรู้ การเรียนรู้ควรมีลักษณะเรียนรู้ตลอดชีวิตโดยมีการ

- 1.1 การเรียนรู้เพื่อทำ
- 1.2 การเรียนรู้เพื่อเป็น
- 1.3 การเรียนรู้เพื่ออยู่ร่วมกัน

โดยผู้เรียนควรมีวัตถุประสงค์ 3 ประการ คือ

1. เรียนรู้เพื่อตัวเอง
2. เรียนรู้เพื่อสิ่งนอกตัวที่สัมพันธ์กับตนเอง ทั้งที่ใกล้และไกล
3. เรียนรู้เพื่อปฏิสัมพันธ์กับสิ่งนอกตัว

2. ด้านการปฏิบัติ เมื่อมีการเรียนรู้แล้วเกิดความรู้แก่ผู้เรียน โดยนำความรู้มาสืบทอดปฏิบัติ ผ่านช่องทางต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นพิธีกรรมประเพณี ค่านิยมตัวบุคคล วัฒนธรรมท้องถิ่น วิถีชีวิต มีการเรียนรู้และการปฏิบัติเป็นเนื้อเดียวกัน และมีกระบวนการแลกเปลี่ยนกับผู้อื่นที่มีมุมมองแตกต่างกันออกไป

3. การนำไปสู่การเปลี่ยนแปลง กระบวนการเรียนรู้ดังกล่าว ได้ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างต่อเนื่องและค่อนข้างถาวรในเรื่องของ ความรู้ ทักษะ และทักษะ

4.2 แนวคิด / ปรัชญาของการศึกษาและการเรียนรู้

กิจกรรมการศึกษา การเรียนรู้ในอนาคต จะมีความหลากหลายมากขึ้นเพื่อสนองความต้องการที่หลากหลายและความแตกต่างของปัจเจกชนจึงนำไปสู่การศึกษาทางเลือก (Alternative Education) รูปแบบกิจกรรมการศึกษาที่เป็นการศึกษาทางเลือก สามารถทำได้หลากหลายทั้งนี้ขึ้นอยู่กับแนวปรัชญาการศึกษาในรูปแบบใด ซึ่งมีจุดมุ่งหมายที่สำคัญ คือ ทำให้ผู้เรียนมีความสุขในการเรียนรู้และจะพัฒนาความใฝ่รู้ในที่สุดจากการประมวลแนวคิด และปรัชญาของการศึกษาและการเรียนรู้ สามารถแบ่งได้เป็น 2 กลุ่ม คือ

4.2.1 แนวคิดทางการศึกษาตามหลักพุทธศาสนา

4.2.2 แนวคิดการศึกษาทางเลือก

4.2.1 แนวคิดทางการศึกษาตามหลักพุทธศาสนา

พระธรรมปิฎก (2539, น. 120-125) ได้เสนอแนวคิดเกี่ยวกับการศึกษาที่เป็นการพัฒนาคนแบบองค์รวมที่บูรณาการใน 3 ด้านของชีวิตคนตามหลักไตรสิกขา คือการพัฒนาคนในด้านศีล หรือพฤติกรรมของคนที่อยู่ร่วมกันในสังคม ด้านสมาธิ หรือการเรียนรู้ทางด้านจิตใจที่มีความมั่นคงเหมาะสมต่อการงาน และด้านปัญญา คือการรู้แจ้งเห็นจริงตามสภาวะที่เป็นจริง คือ

1. ด้านพฤติกรรม (ศีล) ส่วนสำคัญที่ควรเน้น คือ

1.1 พฤติกรรมในความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ หรือโลกแห่งวัตถุ (กายภาวนา) โดยเฉพาะการใช้อินทรีย คือ ตา หู จมูก ลิ้น กายในการรับรู้โดยไม่เกิดโทษก่อผลเสียหาย แต่ได้ผลดีส่งเสริมคุณภาพชีวิต ควรมีการฝึกอินทรียให้มีประสิทธิภาพในการใช้งาน การเสพ บริโภค ปัจจัย 4 และใช้ประโยชน์จากวัตถุอุปกรณ์ต่าง ๆ รวมทั้งเทคโนโลยีด้วยปัญญาที่รู้เข้าใจมุ่งคุณค่าที่แท้จริงให้คุณภาพชีวิต และส่งเสริมการพัฒนาชีวิต

1.2 พฤติกรรมในการสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางสังคม และโลกแห่งชีวิต (ภาวานา) ได้แก่ การอยู่ร่วมสังคม โดยไม่เบียดเบียนก่อความเดือดร้อน ต้องเกื้อกูลกัน อย่างน้อยดำรงตนในขอบเขตแห่งศีล 5 รักษา กติกาสังคม กฎเกณฑ์หรือกฎหมาย ระเบียบแบบแผน คือ วินัยแม่บทแห่งชุมชนหรือสังคมของตน และ วัฒนธรรมทั้งสิ่งทีเรียกว่าจรรยาบรรณต่าง ๆ ทาน คือ การให้ การเผื่อแผ่แบ่งปัน ช่วยเหลือกันการประพฤติกู้เกื้อกูลแก่ชีวิตอื่น ๆ ทั้งมนุษย์ สัตว์ และพืชพรรณ

1.3 พฤติกรรมในด้านอาชีพ คือ การทำงานมาหาเลี้ยงชีพ (ศีลภาวานา ด้านสัมมาอาชีพ) โดยมี ศิลปวิทยา วิชาชีพที่ฝึกไว้อย่างดี มีความชำนาญที่จะปฏิบัติให้ได้ผลและเป็นสัมมาชีพ ซึ่งมีลักษณะสำคัญ คือ ไม่ เป็นไปเพื่อความเบียดเบียน เป็นเครื่องแก้ปัญหาชีวิตหรือสังคม เอื้อต่อการพัฒนาชีวิตของตนไม่ทำชีวิตให้ตกต่ำ

2. ด้านจิตใจ (สมาธิ) ซึ่งแยกออกได้ดังนี้ (สภาพจิตที่ดีทุกอย่างมีสมาธิเป็นฐานที่ตั้ง)

2.1 คุณภาพจิต ได้แก่ คุณธรรมความดีต่าง ๆ

2.2 สมรรถภาพจิต ได้แก่ ความสามารถ ความเข้มแข็งมั่นคงและมีประสิทธิภาพ ของจิต

2.3 สุขภาพจิต ได้แก่ สุขภาพจิตที่ปราศจากความขุ่นมัวเศร้าหมอง ซึ่งส่งผลต่อสุขภาพกายและทำ ให้พฤติกรรมที่ติงาม มีความมั่นคงสอดคล้องกลมกลืนหรือมีความสัมพันธ์อย่างเป็นระบบ

3. ด้านปัญญา ซึ่งมีการพัฒนาหลายด้าน หลายระดับ เช่น

3.1 ความรู้ความเข้าใจในสิ่งที่สัดรับฟัง หรือเล่าเรียนและรับถ่ายทอดศิลปะวิทยาการ

3.2 การรับรู้ประสบการณ์และเรียนรู้สิ่งต่าง ๆ อย่างถูกต้องตามความเป็นจริง ไม่บิดเบือน

3.3 การคิดพิจารณาวินิจฉัยอย่างมีวิจารณ์ญาณด้วยการใช้ปัญญาบริสุทธิ์

3.4 การรู้จักมอง รู้จักคิด ที่ให้เข้าถึงความจริงและได้คุณประโยชน์

3.5 การรู้จักคิดจัดการ ดำเนินการ ทำกิจให้สำเร็จ ฉลาดในวิธีการที่จะนำไปสู่จุดหมาย

3.6 ความสามารถแสวงหา เลือกคัดจัดประมวลความรู้ คิดได้ชัดเจน และสามารถนำความรู้ที่มีอยู่ มาเชื่อมโยงเป็นความรู้ความคิดใหม่ ๆ เพื่อใช้แก้ปัญหาและสร้างสรรค์

3.7 ความรู้แจ้งความจริงของโลกและชีวิต

กระบวนการสอนตามแผนการศึกษาของพระพุทธเจ้านั้น จะมีผลสำคัญอย่างหนึ่ง คือ จะทำให้ผู้รับคำ สอนรู้จักสอนตัวเองให้ฉลาดขึ้น ให้รู้จักแก้ปัญหาชีวิต คือ ความทุกข์ทั้งมวล ทั้งทุกข์ภายนอกและทุกข์ภายใน วิธีการสอนของพระพุทธเจ้าเน้นหนักไปทางที่จะให้ทุกคนเป็นครูของตัวเองได้ สอนตัวเองได้และเป็นตัวอย่างที่ดี ของผู้อื่น ฉะนั้น คำสอนของพระพุทธเจ้าจะสำเร็จผลจริง ๆ จึงอยู่ที่ผู้รับคำสอนจะต้องลงมือปฏิบัติด้วยตนเอง พระพุทธเจ้าเป็นเพียงผู้ชี้แนวทางให้เท่านั้น โดยกลวิธีการสอนพุทธวิธีสอนในลักษณะกลวิธีสอน แยกได้ 8 อย่าง คือ

1. รู้จักบุคคลที่จะสอน
2. เลือกธรรมะสอนให้เหมาะสมกับบุคคล
3. สอนจากรูปธรรมไปหานามธรรม
4. สอนจากสิ่งที่เห็นได้ง่ายไปสู่สิ่งที่เห็นได้ยาก
5. สอนจากสิ่งที่รู้แล้วไปยังสิ่งที่ยังไม่รู้

6. สอนด้วยการเปรียบเทียบหรือด้วยอุปมา อุปมัย
7. สอนด้วยอุปกรณ์การสอน ซึ่งแยกออกเป็น 3 อย่าง คือ
 - ใช้เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นเป็นอุปกรณ์
 - ใช้ภาพนิมิต เหมือนฉายภาพยนตร์
 - ใช้วิธีให้ทดลองด้วยตนเอง
8. สอนด้วยการทำตัวอย่างให้ดู

โดยพุทธวิธีในการสอนทั้ง 8 ข้อนั้น พระพุทธองค์ทรงมีวัตถุประสงค์ในการสอนเพื่อให้เกิดผลสัมฤทธิ์ในการสอน เช่น เพื่อให้เกิดความชัดเจนในหลักธรรมที่สอน โดยลีลาในการสอน หรือเทศนาวิธีมี 4 ประการ คือ (พระราชวรมณี, 2527, น. 158-159)

1. สันทสสนา คือ การสอนเพื่อชี้ชัด คือ จะสอนอะไร ก็ชี้แจง จำแนกแยกแยะอธิบายและแสดงเหตุผลให้ชัดเจนจนผู้ฟังเข้าใจแจ่มแจ้ง เห็นจริง เห็นจัง ดังจูงมือไปดูไปเห็นกับตา

2. สมาทปนา คือ การสอนที่ชวนใจให้ผู้ฟังอยากรับเอาไปปฏิบัติ คือ สิ่งใดควรปฏิบัติหรือหัดทำก็แนะนำหรือบรรยายให้ซาบซึ้งในคุณค่า มองเห็นความสำคัญที่จะต้องฝึกฝนบำเพ็ญจนใจยอมรับ อย่างลงมือทำหรือนำไปปฏิบัติ

3. สมุตเตชนา คือ การสอนให้เราใจอาจหาญแก้อั้วกล้า คือ ปลุกเร้าให้กระตือรือร้นเกิดอุตสาหะมีกำลังใจเข้มแข็ง มั่นใจที่จะทำให้อำนาจสำเร็จได้ สูงงาน ไม่หวั่น ไม่ท้อ ไม่กลัวเหนื่อย ไม่กลัวความยากลำบาก เป็นต้น

4. สัมปหังสนา คือ การสอนขโลมใจให้สดชื่นร่าเริง คือ บำรุงจิตใจให้เข้มแข็งเบิกบาน โดยชี้ให้เห็นผลดีหรือคุณประโยชน์ที่จะได้รับและทางที่จะก้าวหน้าบรรลุผลสำเร็จยิ่งขึ้นไป ทำให้ผู้ฟังมีความหวังและร่าเริงเบิกบานใจ

ลักษณะการสอนดังกล่าว แสดงให้เห็นถึงวัตถุประสงค์ในการสอนที่จะต้องมีการเสริมสร้างการเรียนรู้ให้กับบุคคลเพื่อให้เกิดการสร้างควมดีงามอย่างต่อเนื่อง

ส่วน วลัยลักษณ์ พิริยะสุรวงศ์ (2542, น. 20-22) ได้กล่าวในเรื่องของกระบวนการเรียนรู้แนวพระพุทธศาสนาแท้ที่จริงแล้ว คือ ศาสนาแห่งปัญญาที่ไม่แบ่งแยกชีวิตและการศึกษาออกจากกัน ในทางตรงกันข้าม พระพุทธเจ้าได้ทรงวางหลักการพัฒนามนุษย์และหลักการเรียนรู้ไว้อย่างเป็นระบบ พุทธศาสนาเป็นศาสนาที่ให้คุณค่ากับการเรียนรู้อย่างสูงสุด เนื้อแท้ของศาสนาพุทธมิใช่เพียงแต่การส่งเสริมและพัฒนาปัญญาสาระสำคัญที่เป็นแกนกลางในคำสอนของพระพุทธเจ้า คือ การดำรงชีวิตอยู่ด้วยปัญญา หรือมีชีวิตอยู่อย่างผู้รู้จักชีวิต รู้เท่าทันกระแสโลก

พระพุทธศาสนาเน้นถึงทางหรือวิถีชีวิตที่ดีงาม เรียกว่า มรรค มีองค์ประกอบ 8 ประการ ซึ่งฝึกหัดให้พัฒนาคนและพัฒนาตน ให้เดินอยู่และเดินไปในวิถีชีวิตที่ถูกต้องดีงามนั้น เรียกว่า สิกขา หรือ การศึกษา หลักการศึกษาหรือการฝึกฝนเพื่อพัฒนาคนมีอยู่ 3 อย่าง คือ ศิล สมาธิ ปัญญา รวมเรียกว่า ไตรสิกขา การเรียนรู้ทางพุทธนั้นถือว่า ชีวิตคือการเรียนรู้ และการเรียนรู้คือชีวิต พุทธศาสนากับการศึกษาจึงเป็นสอนสิ่งที่ไม่แยกจากกัน โดยกระบวนการเรียนรู้ตามแนวพุทธศาสนา มีวัตถุประสงค์คือ

1. เพื่อลดตัวกูของกู
2. เพื่อการอยู่ร่วมกันด้วยสันติ โดยเป็นไปเพื่อพัฒนามนุษย์ให้เต็มตามศักยภาพเมื่อฝึกฝนพัฒนาด้วยไตรสิกขา
3. ให้ชีวิตดำเนินตามวิถีแห่งมรรค แล้วในที่สุดจะบรรลุจุดหมายแห่งชีวิตที่ติงาม เป็นสัตว์ประเสริฐ มีปัญญาหยั่งรู้สัจธรรม เป็นอิสระดำเนินชีวิตด้วยสันติสุข

โลกทัศน์และวิถีคิดของพุทธศาสนา มีลักษณะ ดังนี้ คือ

1. มีลักษณะการบูรณาการสูง เน้นให้เห็นความเป็นทั้งหมด จึงทำให้เกิดความสมดุล เกิดความเป็นปกติ และความยั่งยืน
2. เน้นผู้เรียนเป็นศูนย์กลาง โดยมีความเชื่อว่ามนุษย์มีศักยภาพในการเรียนรู้สูง จะเรียนให้บรรลุอะไรได้ทั้งสิ้น กระทั่งเกิดอิสรภาพและนำไปสู่ระบบการอยู่ร่วมกันอย่างสันติ
3. เน้นว่ามนุษย์มีความหลากหลาย มีภาวะทางสติปัญญา ความสนใจ ความถนัด ความสามารถพิเศษ และข้อบกพร่องต่าง ๆ มาตั้งแต่เกิดจำเป็นต้องมีการพัฒนาให้เกิดการเรียนรู้

พุทธศาสนาไม่ได้เน้นการศึกษาภาคเนื้อหาเท่านั้น แต่การศึกษาที่แท้จริงเกิดจากภาคปฏิบัติด้วย ดังนั้นสิ่งที่ขาดไม่ได้ในกระบวนการเรียนรู้ตามแนวพุทธจึงได้แก่ การปฏิบัติที่ตนเอง โดยจะต้องเป็นไปอย่างรู้จุดหมายของการลงมือกระทำ

แนวทางการฝึกอบรมตามแนวไตรสิกขา

1. เน้นความสำคัญของการเป็นกัลยาณมิตร
2. ให้ความสำคัญแก่สังคม สิ่งแวดล้อม ที่ช่วยเกื้อหนุนให้เกิดการเรียนรู้ และด้วยเหตุนี้กระบวนการเรียนรู้สามารถนำไปสู่ทั้งทางบวกหรือทางลบ
3. ครู ตามนัยของพุทธธรรมจึงต้องเป็นกัลยาณมิตรของศิษย์ ทำหน้าที่คอยชี้แนะนำทางเพื่อให้ผู้เรียนเข้าสู่อรรถหรือจุดหมายในการเรียนรู้นั้น โดยครูจะต้องรู้ชัดในเนื้อหาหรือวัตถุประสงค์ของกิจกรรมที่ให้นักทำ ต้องสัมพันธ์กับศิษย์อย่างเอื้ออาทร ก่อให้เกิดฉันทะ หรือความพึงพอใจในการเรียนรู้

นอกจากนี้ วัลย์ลักษณ์ พิริยะสุรวงศ์ ได้ยกตัวอย่างนักคิดหลายท่านที่ได้เสนอแนวคิดในการจัดกระบวนการเรียนรู้ตามแนวพุทธในโรงเรียนไว้ เช่น

ประเวศ วะสี กล่าวว่า ต้องลดเอาวิชาตัวตั้งและหันมาใช้วิถีชีวิตหรือวัฒนธรรมเป็นฐาน ซึ่งจะทำให้เกิดการเรียนรู้ต่าง ๆ มากมายที่สัมพันธ์เชื่อมโยงกันไปหมด เด็กจะได้เรียนสิ่งที่รัก เกิดเป็นความสุข สมามีโอกาสพัฒนาในเรื่องนั้น และสามารถเลือกงานที่ตนชอบได้อย่างแท้จริง ขณะเดียวกับการเรียนรู้นั้นจะต้องส่งเสริมให้เกิดกระบวนการทางปัญญา และให้เกิดวิถีคิดอย่างเป็นกลาง หรือมีขมิมาปฏิบัติ ซึ่งเชื่อมโยงอย่างไม่มีที่สิ้นสุดไม่มองและคิดแบบแยกส่วนอีกต่อไป รวมทั้งจะมีการนำเอาการเจริญสติหรือการฝึกให้รู้หรือเห็นตัวเอง และการเจริญสมาธิหรือการฝึกจิตให้สงบหรือนิ่งอยู่ ณ จุดใดจุดหนึ่งมาเป็นเครื่องมือของการเรียนรู้ด้วย

สมน อมรวิวัฒน์ กล่าวว่า กระบวนการพัฒนาตามแนวพุทธศาสนาที่สามารถนำมาใช้ในกระบวนการเรียนรู้ได้นั้น ควรเป็นการพัฒนาปัญญาที่มีลักษณะบูรณาการ มีลักษณะพัฒนาการที่ก้าวเวียน ไม่ใช่พัฒนาแบบ

ขั้นบันไดตรง ๆ อีกทั้งควรมีลักษณะที่ยังรากลึกลงไม่ไข่พุ่งขึ้นอย่างเดียว โดยเน้นการสร้างแรงจูงใจและสิ่งเร้า และกระบวนการกัลยาณมิตร

พระไพศาล วิสาโล เสนอว่ากระบวนการเรียนรู้ตามแนวพุทธนั้นต้องประกอบด้วย 3 ขั้นตอน คือ การรับรู้ การคิด และการปฏิบัติ ซึ่งการเรียนรู้ต้องผ่านอายตนะทั้ง 6 อันได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ได้สัมผัส และสัมพันธ์กับสิ่งเร้า หรือสภาพแวดล้อมทั้งที่เป็นมนุษย์ ธรรมชาติและสิ่งต่าง ๆ ขณะที่กระบวนการเรียนรู้ในปัจจุบันใช้เพียงตาหูและหูฟังเท่านั้นสำหรับการคิดจะเกี่ยวข้องกับ โยนิโสมนสิการ คือ การทำในใจโดยแยกคาย หมายถึง การคิดถูกวิธี ความรู้จักคิดหรือคิดเป็นแนวคิดการศึกษาทางเลือก

โดยสรุป กระบวนการเรียนรู้พระพุทธศาสนาเริ่มต้นจากการสั่งสอนของผู้อื่น หรือที่เรียกว่า ปรโตโฆสะ การสั่งสอนนำไปสู่การพัฒนาบุคคลและบุคคลจะสมบูรณ์ได้ จะต้องมีการพิจารณาอย่างแยกคาย หรือโยนิโสมนสิการ อย่างรอบคอบเพื่อเกิดการพัฒนา การเรียนรู้ที่สูงขึ้นไปในระดับปัญญา และปัญญานำไปสู่การพัฒนาพฤติกรรมที่พึงประสงค์ และการพัฒนาทางด้านจิตที่มีความเหมาะสมต่อการดำรงชีวิตอย่างรู้เท่าทัน

4.2.2 แนวคิดการศึกษาทางเลือก

นอกจากแนวคิดตามหลักพุทธศาสนาแล้ว ยังมีแนวคิดการศึกษาทางเลือกที่มีการประยุกต์และปรับแนวทางการศึกษา ที่ให้ความสำคัญกับผู้เรียนที่จะมีโอกาสได้มีทางเลือกในการเรียนรู้ รวมทั้งถือว่าผู้เรียนเป็นศูนย์กลางของการศึกษา

- แนวคิดซัมเมอร์ฮิล ที่ให้อิสระภาพการเรียนรู้แก่ผู้เรียน กิจกรรมการศึกษา จะให้เสรีภาพแก่เด็กหรือผู้เรียนเต็มที่

- แนวคิดอัตถิภาวนิยม ที่ให้อิสระภาพเสรีแก่มนุษย์ในการเลือกสรรสิ่งต่าง ๆ โดยมนุษย์จะต้องรับผิดชอบต่อผลที่เกิดจากการตัดสินใจเลือกนั้น กิจกรรมการศึกษาจะมีความหลากหลายเพื่อส่งเสริมให้มนุษย์เกิดเสรีภาพในการเลือกซึ่งจะเปลี่ยนแปลงไปตามความต้องการตลอดเวลา

- แนวคิดมนุษยนิยมแนวใหม่ ซึ่งเน้นความรัก ความเมตตา ที่แผ่ไปสู่ทุกสรรพสิ่งในจักรวาล นำมาสู่ความสันติสุขในสังคม การศึกษาตามแนวนี้นี้ต้องการพัฒนาผู้เรียนให้เป็นคนที่มีบุคลิกทั้งทางร่างกาย และจิตใจ

- แนวคิดสังคมปราศจากโรงเรียน แนวคิดนี้กล่าวว่า การเรียนรู้เกิดขึ้นได้ตลอดเวลา ตลอดชีวิต และทุกสถานที่ มิใช่เฉพาะแต่ในโรงเรียน การเรียนรู้สามารถพัฒนาได้ด้วยตนเอง

- แนวคิดโรงเรียนได้ร่มไม้ หรือแนวคิดसानติเกตัน เน้นการสร้างบรรยากาศในการเรียนรู้ให้สิ่งแวดล้อมที่มีชีวิตชีวา มีอิสรภาพ พร้อมกับให้คุณค่าของศาสนาคบคู่ไปด้วย เพื่อพัฒนาจิตวิญญาณให้มนุษย์ได้เข้าถึงแก่นแท้ของธรรมชาติ และความสมดุลในการดำรงชีวิต

- แนวคิดระบบโรงเรียนระบบสัญญา หรือการศึกษาชุมชน เป็นการเปิดโอกาสให้ชุมชนได้จัดการศึกษา เพื่อตอบสนองความต้องการของชุมชน และให้ผู้เรียนเป็นศูนย์กลางเรียนรู้

- แนวคิดการเล่น - การเรียน คือ กระบวนการเรียนรู้ที่ผ่านการเล่นเป็นการเรียนรู้จากกิจกรรมที่ตนเองชอบอย่างมีความสุข ขณะเดียวกันก็นำไปสู่การคิดที่สร้างสรรค์ ซึ่งการจัดสัดส่วนของการเรียน และการเล่นต้องมีความเหมาะสมด้วย

- แนวคิดของเปาโล แพรร์ ที่ว่าด้วยการศึกษาสำหรับผู้ถูกกดขี่การศึกษาถูกใช้เป็นเครื่องมือที่มีบทบาทสำคัญในการปลุกจิตสำนึกแก่ผู้ถูกกดขี่ ให้เข้าใจสภาพการณ์ที่แท้จริงของการกดขี่ รวมทั้งสามารถไตร่ตรองและเห็นความจำเป็นที่จะต้องต่อสู้เพื่อกอบกู้ความเป็นมนุษย์กลับมา

- แนวคิดแบนดูรา (Bendura) การเรียนรู้ทางสังคมของแบนดูรา เป็นสิ่งที่มนุษย์จากความสัมพันธ์ระหว่างสรรพสิ่งต่าง ๆ ที่เป็นเหตุเป็นผลซึ่งมนุษย์จะได้เรียนรู้จากประสบการณ์ตรงของตนเอง และมีผลต่อความเชื่อ รวมทั้งมีผลต่อการควบคุมพฤติกรรมของมนุษย์ด้วย

- แนวคิดการเรียนรู้ของ Piaget การเรียนรู้ที่มีลักษณะของการวางเงื่อนไข การแก้ไขปัญหามาจากสิ่งที่เรียนรู้มาก่อนแล้ว และดัดแปลงใช้กับสถานการณ์ต่างกัน และแนวคิดสัมพันธ์เชื่อมโยง คือ เมื่อใช้ความรู้ที่มีอยู่เดิมแก้ไขปัญหาลักษณะอื่นไม่ได้ ก็มีการคิดที่จะแสวงหาทางใหม่ในการแก้ไขปัญหานั้น โดยคิดให้เชื่อมโยงสัมพันธ์กัน

- แนวคิดการเรียนรู้ของ Thomas E. Clayton กล่าวว่า การเรียนรู้เป็นวัฏจักรของความสัมพันธ์ระหว่างตัวแปร 3 ตัว คือ สิ่งเร้า อินทรีย์ และการตอบสนอง

4.3 วิธีคิดและกระบวนการคิด

กระบวนการเรียนรู้ของมนุษย์ จากการศึกษาพบว่า มีผู้สนใจศึกษาแนวคิดเกี่ยวกับ “การคิด” ทั้งในประเทศไทยและต่างประเทศ ทั้งนี้เพื่อพัฒนากระบวนการเรียนรู้ของมนุษย์

แนวคิดเกี่ยวกับ “การคิด” เพื่อพัฒนากระบวนการเรียนรู้ของมนุษย์ มีนักคิด นักจิตวิทยา และนักวิชาการต่าง ๆ ทั้งจากต่างประเทศและในประเทศที่ทำการศึกษาไว้ ดังนี้

ออสซูเบล (Ausubel, 1963) อธิบายว่า การเรียนรู้ที่มีความหมาย (Meaningful Verbal Learning) จะเกิดขึ้นได้ หากการเรียนรู้สามารถเชื่อมโยงกับสิ่งใดสิ่งหนึ่งที่มีมาก่อน ดังนั้น การให้กรอบความคิดแก่ผู้เรียนก่อนการสอนเนื้อหาใด ๆ จะช่วยเป็นสะพานหรือโครงสร้างที่ผู้เรียนสามารถนำเนื้อหา / สิ่งที่ยังใหม่ไปเชื่อมโยงยึดเกาะได้ ทำให้การเรียนรู้เป็นไปอย่างมีความหมาย

เพียเจต์ (Piaget, 1964) ได้อธิบายพัฒนาการทางสติปัญญาว่า เป็นผลเนื่องมาจากการปะทะสัมพันธ์ระหว่างบุคคลกับสิ่งแวดล้อม โดยบุคคลพยายามปรับตัวโดยใช้กระบวนการดูดซับ (Assimilation) และกระบวนการปรับตัวให้เหมาะสม (Accommodation) โดยการพยายามปรับความรู้ความคิดเดิมกับสิ่งแวดล้อมใหม่ ซึ่งทำให้บุคคลอยู่ในสถานะสมดุลสามารถปรับตัวเข้ากับสิ่งแวดล้อมได้ กระบวนการดังกล่าวเป็นกระบวนการพัฒนาโครงสร้างทางสติปัญญาของบุคคล

กิลฟอร์ด (Guilford, 1967) ได้อธิบายว่า ความสามารถทางสมองของมนุษย์ประกอบด้วยมิติ 3 มิติ คือ

1. ด้านเนื้อหา (Contents) หมายถึง วัตถุ / ข้อมูลที่ใช้เป็นสื่อก่อให้เกิดความคิด ซึ่งมีอยู่หลายรูปแบบ เช่น ภาพ เสียง สัญลักษณ์ ภาษา และพฤติกรรม
2. มิติด้านปฏิบัติการ (Operations) หมายถึง กระบวนการต่าง ๆ ที่บุคคลใช้ในความคิด ซึ่งได้แก่ การรับรู้และเข้าใจ (Cognition) การจำ การคิดแบบอเนกนัย การคิดแบบเอกนัย และการประเมินค่า

3. มิติด้านผลผลิต (Products) หมายถึง ผลของการคิด ซึ่งอาจมีลักษณะเป็นหน่วย (Unit) เป็นกลุ่ม หรือพวกของสิ่งต่าง ๆ (Classes) เป็นความสัมพันธ์ (Relation) เป็นระบบ (System) เป็นการแปลงรูป (Transformation) และการประยุกต์ (Implication) ความสามารถทางการคิดของบุคคลเป็นผลจากการผสมผสานมิติด้านเนื้อหาและด้านปฏิบัติการเข้าด้วยกัน

สเตอร์นเบิร์ก (Sterberg, 1985) ได้เสนอทฤษฎี 3 ศร (Triarchich Theory) ซึ่งประกอบด้วยทฤษฎีย่อย 3 ส่วน คือ ทฤษฎีย่อยด้านบริบทสังคม (Contextual Sub - theory) ซึ่งอธิบายถึง ความสามารถทางสติปัญญาที่เกี่ยวข้องกับบริบททางสังคมและวัฒนธรรมของบุคคล และทฤษฎีย่อยด้านประสบการณ์ (Experiential Sub-theory) ซึ่งอธิบายถึง ผลของประสบการณ์ที่มีต่อความสามารถทางปัญญา รวมทั้งทฤษฎีย่อยด้านกระบวนการคิด (Componential Sub - theory) ซึ่งเป็นความสามารถทางสติปัญญาที่เกี่ยวข้องกับกระบวนการคิด

ปรัชญาการสร้างความรู้ (Constructivism) อธิบายว่า การเรียนรู้เป็นกระบวนการที่เกิดขึ้นภายในบุคคล บุคคลเป็นผู้สร้าง (Construct) ความรู้จากการสัมพันธ์กับสิ่งที่พบเห็นกับความรู้ ความเข้าใจกับสิ่งที่มีอยู่เดิม เกิดเป็นโครงสร้างทางปัญญา (Cognitive Structure)

สำหรับแนวคิดและหลักการในเรื่อง “การคิด” เพื่อพัฒนากระบวนการเรียนรู้และพัฒนาปัญญาของมนุษย์ในประเทศไทยนั้น การจัดการศึกษาตามหลักพุทธธรรม ที่พระธรรมปิฎกได้นำมาเผยแพร่และเป็นที่ยอมรับในขณะนี้ ได้ถูกนำมาใช้ในรูปธรรม กระบวนการ และเทคนิคในการสอน ทำให้ประเทศไทยมีการศึกษาวิจัยในเรื่องนี้มากขึ้น สารสำคัญต่าง ๆ สามารถสรุปได้ดังนี้

แนวคิดพื้นฐาน

1. ความสุขของมนุษย์เกิดจากการรู้จักดำเนินชีวิตให้ถูกต้องทั้งต่อตนเองและผู้อื่น
2. การรู้จักดำเนินชีวิตอย่างถูกต้อง คือ การรู้จักพูดเป็น คิดเป็นทำเป็น
3. การคิดเป็นหรือการคิดอย่างถูกต้อง เป็นศูนย์กลางที่บริหารการดำเนินชีวิตทั้งหมดทำหน้าที่ชี้แนะและควบคุมการกระทำ การคิดจะเริ่มเข้ามามีบทบาทเมื่อมนุษย์ได้นับข้อมูลจาก สิ่งแวดล้อม ซึ่งมีอยู่มาก หากคิดเป็น หรือคิดดีก็จะเกิดการเลือกรับแต่สิ่งที่ดี ๆ เมื่อรับแล้วจะเกิดการคิดตีความเชื่อมโยงและตอบสนองออกมาเป็นการกระทำ ในขั้นตอนนี้จะมีสิ่งปรุงแต่งความคิดเข้ามา ได้แก่ อารมณ์ ชอบ ชัง คติ และอคติต่าง ๆ ซึ่งมีผลต่อการตีความเชื่อมโยงและการกระทำ ถ้าคิดเป็นคิดโดยรู้ถึงสิ่งปรุงแต่งต่าง ๆ จะสามารถบริหารการกระทำอย่างเหมาะสมได้

4. กระบวนการคิดเป็น เป็นสิ่งที่พัฒนาได้ ฝึกฝนโดยใช้กระบวนการที่เรียกว่า การศึกษาหรือสิกขา การพัฒนานั้นเรียกว่าสัมมาทิวะ ผลที่ได้ คือ มรรคหรือการกระทำที่ตรงตาม สามารถดับทุกข์และแก้ปัญหาได้

5. ปัจจัยที่ทำให้เกิดสัมมาทิวะได้มี 2 ประการ คือ

- 5.1 ปัจจัยภายนอก หรือเรียกว่า ปรโตโฆสะ ได้แก่ ครู พ่อแม่ เพื่อน ญาติ สื่อมวลชน ฯลฯ ซึ่งเป็นพื้นฐานการพัฒนาตนเอง โดยต้องอาศัย ปรโตโฆสะก่อนในเบื้องต้น

- 5.2 ปัจจัยภายใน หรือที่เรียกว่า โยนิโสมนสิการ ได้แก่ การคิดเป็น เป็นความสามารถที่บุคคลรู้จักมอง รู้จักพิจารณาสิ่งทั้งหลายตามสภาวะ โดย โยนิโสมนสิการ มีองค์ประกอบอยู่ 4 ส่วน คือ

- การคิดอย่างเข้าถึงความจริง
- การคิดอย่างมีลำดับขั้นตอนไม่สับสน
- การคิดอย่างมีเหตุผล
- การคิดอย่างมีเป้าหมาย

วิธีการคิดเป็นตามหลักพระพุทธศาสนามีอยู่ 10 วิธี ได้แก่

- วิธีคิดแบบสืบสาวเหตุปัจจุบัน ไปหาสาเหตุของสภาพการณ์นั้น
- วิธีคิดแบบแยกแยะองค์ประกอบ ให้เห็นถึงองค์ประกอบในแต่ละด้าน
- วิธีคิดแบบสามัญลักษณะ ให้เห็นความเป็นจริงของสภาวการณ์
- วิธีแบบอริยสัจ
- วิธีคิดแบบบรรณธรรมสัมพันธ์
- วิธีคิดแบบคุณโทษและทางออก
- วิธีคิดแบบรู้คุณค่าแท้-คุณค่าเทียม
- วิธีคิดแบบเร้าคุณธรรม
- วิธีคิดแบบอยู่กับปัจจุบัน
- วิธีคิดแบบวิวิธวาท คือ การคิดแบบแยกส่วนให้เห็นคุณค่าที่แท้จริง

นอกจากนี้ ทิศนา ขัมมณี และคณะ (2541, น. 48-56) ได้จัดกลุ่มและอธิบายคำต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับ การคิดออกเป็น 3 กลุ่มใหญ่ ๆ คือ

กลุ่มที่ 1 เป็นคำที่แสดงออกถึงการกระทำหรือพฤติกรรม ซึ่งต้องใช้ความคิด เช่น การสังเกต การเปรียบเทียบ การจำแนกแยกแยะ การขยายความ การแปลความ การตีความ การจัดกลุ่ม / หมวดหมู่ การสรุป ฯลฯ บุคคลที่มีความสามารถในการแสดงพฤติกรรมการคิด (ทักษะการคิด) ซึ่งประกอบไปด้วยกระบวนการย่อย ๆ ที่เป็นไปตามลำดับ เพื่อให้เกิดเป็นพฤติกรรมการคิดนั้น ๆ การคิดในระดับทักษะมักบ่งชี้ถึงพฤติกรรมการคิดได้ค่อนข้างชัดเจน ทักษะการคิดมี 3 ระดับ คือ

- ทักษะการคิดพื้นฐาน (Basic Thinking Skills)
- ทักษะการคิดที่เป็นแกนสำคัญ (Core Thinking Skills)
- ทักษะการคิดขั้นสูง (Higher-Ordered Thinking Skills) ซึ่งมักจะประกอบไปด้วยการกระทำย่อย ๆ และมีขั้นตอนของการกระทำ ที่มากกว่าทักษะการคิดขั้นต้น ๆ

กลุ่มที่ 2 เป็นคำที่แสดงลักษณะของการคิด ซึ่งใช้ในลักษณะเป็นคำวิเศษณ์ เช่น คิดกว้าง คิดถูก คิดคล่อง คิดรอบคอบ ซึ่งคำไม่ได้แสดงออกถึงพฤติกรรมหรือการกระทำโดยตรง แต่สามารถแปลความไปถึงพฤติกรรมหรือการกระทำประการใดประการหนึ่งหรือหลายประการรวมกัน คำเหล่านี้อาจเรียกเป็น ลักษณะการคิด ซึ่งหมายถึงการคิดที่มีลักษณะพิเศษเป็นเอกลักษณ์เฉพาะของการคิดนั้น ๆ ซึ่งลักษณะดังกล่าว ไม่ได้บ่งชี้ถึงพฤติกรรมหรือการกระทำที่ชัดเจน ต้องอาศัยการแปลความและตีความไปถึงพฤติกรรมต่าง ๆ ที่เมื่อประกอบกันเป็นลำดับขั้นตอนแล้วจะช่วยให้เกิดเป็นลักษณะการคิดนั้น ๆ

กลุ่มที่ 3 เป็นคำที่แสดงถึง การดำเนินกิจกรรมการคิดอย่างเป็นลำดับขั้นตอน หรือกระบวนการ ซึ่งจะช่วยให้บรรลุวัตถุประสงค์ของความคิดนั้น ๆ และในกระบวนการแต่ละขั้นตอนจะต้องอาศัยทักษะการคิดและการคิดที่จำเป็นจำนวนมาก เช่น กระบวนการคิดอย่างมีวิจารณญาณ กระบวนการแก้ปัญหา กระบวนการคิดริเริ่มสร้างสรรค์ เป็นต้น

จากกรอบความคิดข้างต้น เมื่อนำมาประกอบกับการศึกษาค้นคว้าองค์ความรู้เกี่ยวกับความคิด ทิศนา แชมมณี และคณะได้จัดมิติของการคิดไว้ 6 ด้านเพื่อใช้เป็นกรอบความคิดในการพัฒนาความสามารถทางการคิดของเด็กและเยาวชนต่อไป มิติของ “การคิด” ได้แก่

1. มิติด้านข้อมูลหรือเนื้อหาที่ใช้ในการคิด
2. มิติด้านคุณสมบัติที่เอื้ออำนวยต่อการคิด
3. มิติด้านทักษะการคิด
4. มิติด้านลักษณะการคิด
5. มิติด้านกระบวนการคิด
6. มิติด้านการควบคุมและประเมินการคิดของตนเอง

นอกจากนี้ ชัยอนันต์ สมุทวณิช (อ้างใน ศักดิ์ชัย นิรัฐทวี, 2541, น. 80) ได้ขยายความว่า การศึกษาต้องทำให้ผู้เรียนคิดเป็นบนพื้นฐานขององค์ประกอบ 4 ประการ คือ

1. Analytical Thinking คือ การคิดแบบวิเคราะห์
2. Structural Thinking คือ การคิดแบบโครงสร้าง มีการวิเคราะห์เปรียบเทียบ เทียบเคียง เป็นต้น
3. Conceptual Thinking คือ การคิดแบบรวบยอด
4. Social Thinking คือ การคิดเพื่อสังคม เป็นการคิดสร้างสรรค์และพัฒนาสังคม

4.4 ยุทธศาสตร์ในการเสริมสร้างการเรียนรู้

4.4.1 การเรียนรู้แบบมีส่วนร่วม

การเรียนรู้ที่มีประสิทธิผลในการพัฒนา คือ การเรียนรู้แบบมีส่วนร่วมในการปฏิบัติงานจริง ผู้เกี่ยวข้องทุกฝ่ายโดยเฉพาะกลุ่มเป้าหมายมีการเรียนรู้ร่วมกัน ไม่แยกการเรียนรู้ออกจากชีวิตจริง สมุทวณิช และคณะ (2541, น. 33-43) ได้กล่าวถึงแนวคิดเกี่ยวกับการเรียนรู้แบบมีส่วนร่วมไว้ว่า หนทางที่จะนำไปสู่มิติแห่ง “การศึกษา 100 ” “การศึกษาตลอดชีวิต” และ “สังคมแห่งการเรียนรู้” ได้โดยการให้ผู้เรียนสามารถแสวงหาความรู้ได้ด้วยตนเองและลงมือปฏิบัติกิจกรรมที่หลากหลายและยืดหยุ่น

แม้ว่างานของ สมุทวณิช และคณะ จะมีฐานจากการศึกษาในระบบ แต่มีสาระที่นำมาพิจารณาประยุกต์เพื่อจัดการเรียนรู้แบบมีส่วนร่วมในการทำงานกับชุมชนได้หลายประเด็น โดยเฉพาะเหตุผลที่สนับสนุนการจัดการเรียนรู้แบบมีส่วนร่วม ได้แก่

1. ความรู้และความจริงเกี่ยวกับสิ่งต่าง ๆ โลกถูกค้นพบใหม่เสมอ ๆ ความเปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับสิ่งต่างในสังคมเกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องตลอดเวลา ทุกคนต้องเรียนรู้วิธีที่จะแสวงหาความรู้ด้วยตนเอง

2. การเรียนรู้แบบมีส่วนร่วม ช่วยเตรียมสมาชิกของชุมชนให้พร้อมที่จะเผชิญกับชีวิตจริง เพราะลักษณะของการเรียนรู้แบบมีส่วนร่วมเปิดโอกาสให้ผู้เรียนรับผิดชอบต่อการเรียนรู้ของตนเอง ได้ลงมือปฏิบัติ ได้ทำกิจกรรมกลุ่ม ได้ฝึกฝนทักษะการเรียนรู้ ทักษะการบริหารจัดการ การเป็นผู้นำ ผู้ตาม และที่สำคัญเป็นการเรียนรู้ที่มีความสัมพันธ์สอดคล้องกับชีวิตจริงมากที่สุด วิธีหนึ่ง

3. การเรียนรู้แบบมีส่วนร่วม ช่วยเสริมสร้างบรรยากาศการเรียนรู้ที่ดี ฝึกฝนความเป็นประชาธิปไตย ฝึกการช่วยเหลือเกื้อกูล และการอยู่ร่วมกันอย่างมีความสุขให้แก่ชุมชน

4. การเรียนรู้แบบมีส่วนร่วมช่วยลดความสัมพันธ์เชิงอำนาจ ทุกคนได้รับการยอมรับ ได้มีส่วนร่วมในกิจกรรมต่าง ๆ เกิดความสุขในการอยู่ร่วมกัน

เพราะฉะนั้น จะเห็นได้ว่า การเรียนรู้แบบมีส่วนร่วมจะช่วยให้สมาชิกได้รับประสบการณ์ที่สำคัญกับชีวิตจริง ได้รับการฝึกฝนทักษะการแสวงหาความรู้ ทักษะการบันทึกความรู้ ทักษะการคิด ทักษะการจัดการ กับความรู้ ทักษะการแสดงออก ทักษะการสร้างความรู้ใหม่ และทักษะการทำงานกลุ่ม สิ่งเหล่านี้จะช่วยให้สมาชิกได้รับการพัฒนาไปสู่การเป็นคนเก่ง ดี และมีความสุข

4.4.2 การสร้างชุมชนแห่งการเรียนรู้

ประเวศ วะสี (2538, น. 8-20) ได้เสนอถึงความสำคัญในการเสริมสร้างการเรียนรู้ให้แก่ชุมชนให้เกิดปัญญาว่าเป็นยุทธศาสตร์ที่สำคัญที่สุดของสังคมทั้งหมดร่วมกัน ความเข้มแข็งทางปัญญาเกิดจากลักษณะ 5 ประการ คือ

- 1) สติปัญญาของคนทั้งหมด
- 2) โครงสร้างของสมอง
- 3) กระบวนการเรียนรู้ที่สร้างความเข้มแข็งทางปัญญา
- 4) การเรียนรู้อย่างต่อเนื่องตลอดชีวิต
- 5) ความสามารถในการสร้างความรู้ใหม่

นอกจากนี้ ประเวศ วะสี ยังได้เสนอยุทธศาสตร์ทางปัญญาไว้ 8 ประการดังต่อไปนี้

1. ยุทธศาสตร์ญาณวิทยา ที่เน้นการเรียนรู้ใน 3 ระดับ กล่าวคือ ความรู้ที่รู้ความจริง แล้วเกิดปัญญาที่เชื่อมโยงความรู้ต่าง ๆ ได้ และเกิดจิตสำนึก เพราะความเข้าใจตัวเองที่สัมพันธ์กับสรรพสิ่งทั้งหลาย

2. ยุทธศาสตร์ครอบครัว จำเป็นต้องส่งเสริมและสนับสนุนครอบครัวให้มีสถานภาพทางเศรษฐกิจ สิ่งแวดล้อม รวมทั้งการศึกษา เพื่อพัฒนาศักยภาพของแต่ละบุคคลอย่างเหมาะสมครบถ้วน ทำให้ครอบครัวเป็นฐานที่สำคัญทางสติปัญญาของชาติ และเป็นฐานทางศีลธรรมของสังคม

3. ยุทธศาสตร์เครือข่ายการเรียนรู้ ควรส่งเสริมสนับสนุนให้มีการเรียนรู้ของชุมชน หรือขององค์กร ชาวบ้าน องค์กรชุมชนจะเป็นองค์กรในการจัดการของชาวบ้าน ซึ่งเป็นการจัดการในเรื่องของตนเอง รวมทั้งการจัดการเรื่องสิ่งแวดล้อม และทรัพยากรธรรมชาติในปริณทลของชุมชนและในชุมชนมีการเชื่อมโยงเป็นเครือข่าย

4. ยุทธศาสตร์การปฏิรูปการเรียนรู้ในสถาบันการศึกษา หลักการปฏิรูปการเรียนรู้ในด้านความรู้และปัญญาและกระบวนการเรียนรู้จะต้องมีการพัฒนามิติทางกาย สังคม จิต และปัญญา ซึ่งเกิดจากการศึกษาจากการสัมผัสความจริง ศึกษาจากการคิด และศึกษาจากการเจริญสติ

5. ยุทธศาสตร์การเรียนรู้ในองค์กรและบทบาทของกองทัพ กองทัพควรปรับบทบาทให้เป็นสถาบัน เพื่อการพัฒนาคนไปพร้อมกับการดำรงสมรรถนะทางการรบ เนื่องจากทหารที่เกณฑ์เข้ามาล้วนเป็นคนจน มีการศึกษาน้อย และเป็นผู้ที่เสียเปรียบทางสังคม หากกองทัพให้การศึกษานำสื่อทั้งทางวิทยุ และโทรทัศน์มาใช้ในการพัฒนาการศึกษา ก็จะเป็นการพัฒนาสติปัญญาของคนในชาติได้อีกทางหนึ่ง

6. ยุทธศาสตร์สื่อสารมวลชน เนื่องด้วยสังคมสื่อทุกชนิดมีบทบาทในการสื่อสารระหว่างกัน หากมีการบริหารจัดการสื่อ และการพัฒนาคุณภาพของสื่อให้มีสาระ และสร้างสรรค์ก็เป็นหนทางหนึ่งที่จะพัฒนาสติปัญญาของผู้คนในสังคมได้อย่างกว้างขวาง และก้าวกระโดด

7. ยุทธศาสตร์การวิจัย สังคมปัจจุบันเป็นสังคมที่มีความเชื่อมโยงและเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว ดังนั้น การสร้างความรู้ใหม่จะทำให้เข้าใจสังคมได้ ด้วยเหตุนี้ ประเทศจะต้องมีความเข้มแข็งทางด้านการวิจัย

8. ยุทธศาสตร์การจัดการเพื่อความเข้มแข็งทางปัญญา การทำให้ยุทธศาสตร์ทั้ง 7 ประสบความสำเร็จได้นั้น ต้องอาศัยการจัดการที่มีประสิทธิภาพ ซึ่งจะเกี่ยวข้องกับรับนโยบาย มีการประสานความร่วมมือกัน ทำแผนจากหน่วยงานที่เกี่ยวข้องหลายฝ่าย มีกลไกในการประเมินผลมีการทดลอง และรัฐควรสนับสนุนระบบการเงิน สำหรับการศึกษาและการวิจัย เพื่อสนับสนุนให้เกิดการสร้างพลังปัญญาในสังคม

4.4.3 การสร้างเครือข่ายการเรียนรู้ของชุมชน

เดวิท แมทิวส์ (จิรวุฒิ เสนาคำ แปล, 2540, น. 15-18) ได้เสนอยุทธศาสตร์ในการเสริมสร้างการเรียนรู้ให้แก่ชุมชน โดยกล่าวไว้ว่า

“ชุมชนแห่งการเรียนรู้” วิธีที่เหมาะสมกับการเสริมสร้างชีวิตสาธารณะของชุมชนคือ การแสวงหาวิธีต่าง ๆ ที่กระตุ้นให้เกิดกระบวนการเรียนรู้ของชุมชน กระบวนการเรียนรู้ของชุมชนนั้น โดยปกติมักเกิดจากการดำเนินกิจการเฉพาะบางประการ อาทิ กิจกรรมการกำหนดปัญหาอย่างมีส่วนร่วม (Naming problems) และการกำหนดกรอบแนวทางการแก้ปัญหาสาธารณะ (framing issue for the publics) กิจกรรมเพื่อค้นหาแนวทางการทำงานร่วมกันอย่างมีประสิทธิภาพ กิจกรรมการกำหนดแนวทาง และการดำเนินกิจกรรมสาธารณะ เป็นต้น การค้นหากิจกรรมที่เปิดโอกาสให้ความสัมพันธ์ของผู้คนกลายมาเป็นความสัมพันธ์เชิงสาธารณะ จึงค่อนข้างมีความสำคัญ โดยเฉพาะความสัมพันธ์ที่เปิดโอกาสให้คนที่ค่อนข้างแปลกหน้าได้พบปะและแก้ไขปัญหาร่วมกัน สิ่งที่น่าสนใจอย่างยิ่งคือ กิจกรรมต่าง ๆ ที่กระตุ้นให้เกิดกระบวนการเรียนรู้ของชุมชนมักจะเป็นกิจกรรมที่ก่อให้เกิดความสัมพันธ์เชิงสาธารณะ (public relationships)

การเสริมสร้างชีวิตสาธารณะ หรือกระบวนการเสริมสร้างชุมชนให้เข้มแข็ง อาศัย 4 ยุทธศาสตร์หลักคือ

1. การกำหนดประเด็นปัญหาโดยการมีส่วนร่วมของชุมชน คือ การเปิดโอกาสให้ประชาชนขบคิดกับปัญหาไม่มีเพียงแต่จากแง่มุมผลประโยชน์ของตนเท่านั้น หากแต่รวมไปถึงผลประโยชน์ของคนอื่นด้วย ซึ่งเท่ากับการกระตุ้นให้ประชาชนเกิดสำนึกในชะตากรรมร่วมกัน และถือเป็นขั้นแรกของการนำประชาชนไปสู่สำนึกการแบกรับและร่วมกันแก้ไขปัญหากำลังเกิดขึ้นกับชุมชนของตน

2. การสร้างทางเลือกให้กับชุมชน โดยผ่านกระบวนการสนทนาแบบพินิจพิเคราะห์กระบวนการสนทนาอย่างพินิจพิเคราะห์จะเกิดขึ้นได้ก็ต่อเมื่อผู้เข้าร่วมสนทนาต่างเข้าร่วมด้วยฐานะที่เท่าเทียมกัน คือ ต่าง

คนเป็นพลเมืองเหมือนกัน และต่อเมื่อผู้เข้าร่วมสนทนาต่างมีโอกาสและเวลาไตร่ตรองที่คนๆ หนึ่งเสนอ และกระบวนการตัดสินใจต้องเชื่อมโยงใกล้ชิดกับการปฏิบัติ แม้เป็นการสนทนาดังกล่าวจะไม่จบลงด้วยการเห็นพ้องต้องกันของทุกคน แต่ก็เป็นการสร้างแนวทางกว้าง ๆ และเผยให้เห็นถึงเป้าหมายร่วม ซึ่งเป็นการสร้างสำนึกความเป็นไปได้ของการดำเนินกิจกรรมที่เป็นตัวเชื่อมเสริมสร้างรวมหมู่ในการดำเนินกิจกรรมที่ตัดสินใจ เวทีการสนทนาจะทำหน้าที่คล้ายกับการนำเอาผู้เข้าร่วมคนหนึ่งไปสัมผัสกับประสบการณ์ชีวิตของอีกคน การเรียนรู้ประสบการณ์ของคนอื่น หรือรับทักษะของคนอื่นเข้ามาในสมองก็เท่ากับการเริ่มเปลี่ยนแปลงทัศนคติเดิมของตนพร้อมกับเริ่มมองเห็นความเป็นไปได้ที่จะร่วมทำงานกับคนอื่น

3. การดำเนินกิจกรรมสาธารณะ เป็นกิจกรรมที่ระดมพลังรวมหมู่ของประชาชน มีความหลากหลายและเกี่ยวข้องกับประชาชนจำนวนมาก กิจกรรมสาธารณะมีได้ก่อเกิดจากผลการวางแผนบริหารจัดการ มิใช่สิ่งที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ แต่เป็นสิ่งที่เกิดจากกระบวนการสนทนาแบบพินิจพิเคราะห์ และนำมาซึ่งการกำหนดแนวทางทั่วไปของการดำเนินกิจกรรมเผยให้เห็นประโยชน์เกี่ยวเนื่องกันของผู้เข้าร่วม และเป้าหมายที่อาจจะร่วมกันได้ กิจกรรมนั้นอาจมีต้นทุนต่ำในสายตาของนักเศรษฐศาสตร์ แต่ก็ยังเป็นกิจกรรมที่ต้องการการติดต่อประสานงานในระดับหนึ่ง และเกิดจากเป้าหมายร่วมของผู้คน จึงก่อให้เกิดการรวมพลังเพื่อเสริมสร้างให้เกิดความเข้มแข็งให้แก่กันและกันของผู้คน

4. การประเมินผลกิจกรรมโดยสาธารณะ คือ การเปิดโอกาสให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมในการประเมินผลกิจกรรมที่ดำเนินการในชุมชน โดยให้ประชาชนเป็นฝ่ายตัดสินว่าความพยายาม และกิจกรรมที่ดำเนินการใดมีประโยชน์ และมีคุณค่าอย่างแท้จริงต่อชุมชนของพวกเขาการกระทำดังกล่าวเป็นการเปิดโอกาสให้ประชาชนประเมิน และปรับเปลี่ยนกิจกรรมอย่างต่อเนื่อง

4.5 เทคนิค วิธีการ และกระบวนการในการเสริมสร้างการเรียนรู้

เทคนิค วิธีการ และกระบวนการในการเสริมสร้างการเรียนรู้ เป็นสิ่งที่มีความสำคัญ เพราะจะนำไปสู่การพัฒนาการเรียนรู้ของบุคคล ชุมชน เครือข่าย และกระบวนการจัดการเรียนรู้ในด้านอื่น ๆ เทคนิค วิธีการเสมือนเครื่องมือที่เสริมสร้างความเข้าใจระหว่างกันในการพัฒนาความรู้ เทคนิคบางอย่างสามารถก่อให้เกิดความสามัคคีและกลั่นความรู้ให้ออกเป็นแนวทางการดำเนินการที่เหมาะสม ดังนั้น เทคนิค วิธีการที่เริ่มตั้งแต่วิธีการง่าย ๆ จนไปสู่กระบวนการที่ต้องใช้ความสามัคคีและการมีส่วนร่วมของหลายฝ่าย เทคนิค กระบวนการดังกล่าวสามารถเสริมสร้างการเรียนรู้ได้อย่างเหมาะสมกับสภาพการณ์ที่เกิดขึ้น

อย่างไรก็ตาม ได้มีนักวิชาการหลายท่านได้เสนอเทคนิค วิธีการ และกระบวนการในการเสริมสร้างการเรียนรู้ให้แก่ชุมชนไว้หลากหลาย โดยสามารถแบ่งออกได้ดังต่อไปนี้

1. เทคนิค วิธีการจัดการเรียนรู้ที่จำแนกตามกลุ่มเป้าหมายและระดับของงาน

การให้การศึกษาขององค์กรพัฒนาต่าง ๆ ที่มีจุดมุ่งหมายในการพัฒนาชุมชน จะเริ่มที่กระบวนการสร้างเสริมการเรียนรู้ให้เกิดในบุคคลและชุมชนซึ่งจะนำไปสู่การพัฒนาในด้านอื่น ๆ มาลี พุกฤษ์พงศาวิ (2541, น. 99-125) ได้จำแนกวิธีการจัดการเรียนรู้ตามกลุ่มเป้าหมายและระดับของงาน ดังต่อไปนี้

1. ในระดับบุคคล

การให้การศึกษาในระดับบุคคลจะใช้วิธีการส่งเสริมการศึกษาขั้นพื้นฐาน การส่งเสริมข้อมูลเพื่อขยาย การรับรู้ประกอบการตัดสินใจ การส่งเสริมการพัฒนาตนเอง เพื่อเตรียมความพร้อมในการเข้าร่วมใน กระบวนการพัฒนา การพัฒนาด้านจิตใจตามแนวทางพุทธศาสนา การพัฒนาอาชีพ เป็นต้น

จิตจำนงค์ กิติกิริติ (2532, น. 123-127) ยังได้กล่าวเสริมในส่วนนี้ว่า แม้การสอนส่วนใหญ่จะทำกับ กลุ่ม แต่การเรียนรู้ก็เป็นกระบวนการของแต่ละคน มีอยู่ไม่น้อยที่จำเป็นต้องมีการติดต่อสัมพันธ์เป็นส่วนตัว เพื่อให้ชาวบ้านยอมรับความคิดใหม่ไปปฏิบัติ

นอกจากนี้ ประเวศ วะสี (2542, น. 42-43) ได้เสนอกระบวนการทางปัญญาในการพัฒนาและ เสริมสร้างการเรียนรู้ในแต่ละบุคคล โดยมีเทคนิคดังนี้

1. ฝึกสังเกต สังเกตสิ่งที่เราเห็นหรือสิ่งแวดล้อม เช่น ไปดูนก ดูผีเสื้อ หรือในการทำงาน การฝึกสังเกต จะทำให้เกิดปัญญามาก โลกทรรศน์และวิธีคิด สติ-สมาธิ จะเข้าไปมีผลต่อการสังเกตสิ่งที่สังเกต

2. ฝึกบันทึก เมื่อสังเกตอะไรแล้วการฝึกบันทึก โดยจะวาดรูปหรือบันทึกข้อความ ถ่ายภาพ ถ่ายวิดีโอ ละเอียดมากขึ้นตามวัยและตามสถานการณ์ การบันทึกเป็นการพัฒนาปัญญา

3. ฝึกนำเสนอต่อที่ประชุมกลุ่ม เมื่อมีการทำงานกลุ่ม เราไปเรียนรู้อะไรมาบันทึกอะไรมา จะนำเสนอ ให้ผู้อื่นรู้เรื่องได้อย่างไร

4. ฝึกการฟัง ถ้ารู้จักฟังคนอื่นจะทำให้ฉลาดยิ่งขึ้น ที่เรียกว่า พหูสูต บางคนไม่ได้ยินคนอื่นพูด เพราะ หมกมุ่นอยู่ในความคิดของตนเอง หรือมีความฝึใจในเรื่องใดเรื่องหนึ่งจนเรื่องอื่นเข้าไม่ได้ ฉันทะ สติ สมาธิ จะ ช่วยให้ฟังได้ดีขึ้น

5. ฝึกปุจฉา-วิสัชนา เมื่อมีการนำเสนอและฟังแล้ว ฝึกปุจฉา-วิสัชนา หรือถาม-ตอบ ซึ่งเป็นการฝึกใช้ เหตุผล วิเคราะห์ สังเคราะห์ ทำให้เกิดความแจ่มแจ้งในเรื่องนั้น ๆ

6. ฝึกตั้งสมมติฐานและตั้งคำถาม เวลาเรียนรู้อะไรไปแล้ว เราต้องสามารถตั้งคำถามได้ว่า สิ่งนี้คือ อะไร สิ่งนั้นเกิดจากอะไร อะไรมีประโยชน์ ทำอย่างไรจะสำเร็จประโยชน์อันนั้น และมีการฝึกการตั้งคำถามกลุ่ม ช่วยกันคิดคำถามที่มีคุณค่าและมีความสำคัญ ก็จะอยากได้คำตอบ

7. ฝึกการค้นหาคำตอบ เมื่อมีคำถามแล้วก็ควรไปค้นหาคำตอบจากหนังสือ จากตำราส จากอินเทอร์เน็ต หรือไปคุยกับคนเฒ่าคนแก่ แล้วแต่ธรรมชาติของคำถาม การค้นหาคำตอบต่อคำถามที่สำคัญ จะสนุกทำให้ได้ ความรู้มาก ต่างจากการท่องหนังสือโดยไม่มีคำถาม บางคำถามเมื่อค้นหาคำตอบทุกวิถีทางจนหมดแล้วไม่พบ แต่คำถามยังอยู่และมีความสำคัญต้องหาคำตอบต่อไปด้วยการวิจัย

8. การวิจัย การวิจัยเพื่อหาคำตอบเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการเรียนรู้ทุกระดับ การวิจัยทำให้ค้นพบ ความรู้ใหม่ ซึ่งจะก่อให้เกิดความภูมิใจ สนุก และมีประโยชน์มาก

9. เชื่อมโยงบูรณาการ ให้เห็นความเป็นทั้งหมดและเห็นตัวเองธรรมชาติของสรรพสิ่งล้วนเชื่อมโยง เมื่อเรียนรู้อะไรมาอย่าให้ความรู้นั้นแยกเป็นส่วน ๆ แต่ควรที่จะเชื่อมโยงเป็นบูรณาการให้เห็นความเป็นทั้งหมด ในการบูรณาการความรู้ที่เรียนรู้มาให้ความรู้เห็นทั้งหมดและเห็นตัวเองนี้จะนำไปสู่อิสรภาพและความสุข เพราะ หลุดพ้นจากความบีบคั้นของความไม่รู้

10. ฝึกการเขียนเรียบเรียงทางวิชาการ ถึงกระบวนการเรียนรู้และความรู้ใหม่ที่ได้อ่าน การเรียบเรียงทางวิชาการเป็นการเรียบเรียงความคิดให้ประณีตขึ้น ทำให้ค้นคว้าหาหลักฐานที่มาอ้างอิงของความรู้ให้ถี่ถ้วนแม่นยำขึ้น การเรียบเรียงทางวิชาการจึงเป็นการพัฒนาปัญญาของตนเองอย่างสำคัญ และเป็นประโยชน์ในการเรียนรู้ของผู้อื่นในวงกว้างออกไป

2. ในระดับกลุ่ม

ในระดับกลุ่มการเรียนรู้ จะใช้กลุ่มเป็นกลไกของการทำงานในระดับชุมชนและเป็นกลไกในการให้การศึกษาในหลายเนื้อหา เช่น ส่งเสริมให้เกิดการเรียนรู้ด้วยวิธีการทำงานร่วมกัน กระบวนการจะเริ่มจากสรุปสภาพปัญหาหรือความต้องการที่ดำรงอยู่ จากนั้นจะวิเคราะห์หาสาเหตุของปัญหาแล้วจึงแสวงหาแนวทางแก้ไขหรือสนองความต้องการ โดย จิตจำนง กิติกริต (2532, น. 123-127) ได้กล่าวถึงเทคนิค วิธีการที่ใช้ในการเสริมสร้างการเรียนรู้ในระดับกลุ่ม ได้แก่ การประชุมทั่วไป อภิปรายกลุ่ม การสาธิต การแสดงนิทรรศการ ตลอดจนการทัศนศึกษาด้วยเมื่อได้มีการเสนอความคิดใหม่แก่กลุ่ม สมาชิกก็จะมีการสอบถามปัญหาแลกเปลี่ยนความคิดเห็นกัน และมีการสนับสนุนให้นำไปปฏิบัติ

3. ในระดับชุมชน

ในระดับชุมชนการศึกษาเรียนรู้จะเป็นการให้การศึกษาแก่สาธารณชนในวงกว้าง โดยมุ่งถึงคนเป็นจำนวนมาก สำหรับวิธีการให้การศึกษา จะใช้หลักการแบบมีส่วนร่วมของผู้เรียน โดยให้ผู้เรียนเป็นศูนย์กลางมุ่งให้เป็นการเรียนรู้ที่เกิดจากการปฏิบัติ สาระของข้อมูลและความรู้ต้องสอดคล้องกับความต้องการและความสนใจที่เป็นประโยชน์ต่อกลุ่มเป้าหมายและเน้นให้เกิดกระบวนการเสริมสร้างให้ชุมชน คิดเป็น พูดเป็น ทำเป็น ดำเนินการเป็น โดยรูปแบบของการให้การศึกษา ได้แก่

1. การรณรงค์ด้วยสื่อ ใช้วิธีการแจกเอกสารและคู่มือต่าง ๆ แก่ชาวบ้าน การติดแผ่นโปสเตอร์และการโฆษณาประชาสัมพันธ์
2. การให้โอกาสด้านการศึกษาในระบบและนอกระบบด้วยวิธีการต่าง ๆ เช่น การจัดบรรพชาสามเณร การฝากญาติโยมอุปการะสงฆ์ให้เรียน การจัดหน่วยการศึกษาทางไกล เป็นต้น
3. การฝึกงาน เช่น การสอนทักษะไปพร้อม ๆ กับการทำงาน การฝึกอาชีพ เป็นต้น
4. การจัดโรงเรียนทางเลือก เช่น โรงเรียนการทำมาหากิน โรงเรียนหมู่บ้านเด็ก
5. ห้องสมุดและศูนย์ข้อมูล ซึ่งเก็บรวบรวมผลงานขององค์กรและงานอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องไว้บริการแก่ชุมชน
6. การสาธิต มักทำภายในหมู่บ้าน เพื่อให้ชาวบ้านเห็นและเข้าใจอย่างใกล้ชิด มักจะเป็นกิจกรรมร่วมของหมู่บ้าน เช่น ทำบ่อสาธิตการเลี้ยงปลา สาธิตการขยายพันธุ์พืช เป็นต้น เป็นการฝึกให้ชาวบ้านได้ทำจริงและทำเองได้ในโอกาสต่อไป
7. การฝึกอบรม ส่วนใหญ่จะเป็นการให้ความรู้เฉพาะเรื่อง โดยเชิญวิทยากรหรือผู้เชี่ยวชาญเฉพาะด้านมาให้ความรู้โดยตรงในหมู่บ้าน หรือการส่งตัวแทนชาวบ้านหรือผู้สนใจไปรับการอบรมโครงการอื่น ๆ นอกพื้นที่
8. การศึกษาดูงานและทัศนศึกษา ได้แก่ การพากลุ่มเป้าหมายไปดูตัวอย่างงานพัฒนาในพื้นที่อื่น ๆ ทั้งที่เป็นตัวอย่างที่ประสบความสำเร็จและล้มเหลว เพื่อเป็นบทเรียนส่งเสริมการแลกเปลี่ยนและการเรียนรู้กับผู้ที่

เคยทำหรือกำลังทำกิจกรรมนั้น ๆ เพื่อให้เห็นตัวอย่างจริง และได้แลกเปลี่ยนกันในระดับบุคคลและกลุ่ม สร้างแรงบันดาลใจและเข้าใจในเรื่องนั้น ๆ ได้บทเรียน ได้ข้อคิดและความรู้ต่าง ๆ แก่ผู้ดูงาน และพบว่ากิจกรรมดูงาน และทัศนศึกษาเป็นกิจกรรมการเรียนรู้ที่มีประสิทธิภาพมาก

9. การสัมมนา ส่วนใหญ่เน้นที่กลุ่มผู้นำ จะมีการสัมมนาแลกเปลี่ยนกันเองระหว่างผู้นำในพื้นที่ หรือระหว่างพื้นที่ต่าง ๆ

10. การพบปะเพื่อแลกเปลี่ยนความรู้ ทัศนะ และประสบการณ์ เป็นกิจกรรมที่จัดทั้งในระดับของผู้นำ ภายในและสมาชิกชาวบ้าน การค้นหาผู้รู้ที่เป็นปราชญ์เชิงชุมชนให้มาพบเพื่อรู้จักและแลกเปลี่ยนเรียนรู้ซึ่งกันและกัน ประสานให้เกิดความรู้ใหม่ทำโดยการจัดกลุ่มพูดคุยแลกเปลี่ยนกันเองระหว่างชาวบ้านกับผู้นำ หรือระหว่างผู้นำกันเอง

11. เผยแพร่ข้อมูลข่าวสารผ่านสื่อมวลชน เพราะสื่อมวลชนเป็นกลไกในการแพร่กระจายข่าวสารข้อมูลในวงกว้าง และมีบทบาทอย่างสำคัญในการให้การศึกษาแก่สาธารณะชนได้เป็นอย่างดี การนำเสนอข่าวไม่เพียงแต่สะท้อนความเป็นจริง แต่ยังมีบทบาทในการชี้นำอีกด้วย รวมทั้งยังสามารถเป็นแรงกดดันเพื่อให้ปัญหาคลี่คลายลงได้

12. การจัดเวทีและงานมหกรรมเพื่อการรณรงค์ เป็นแนวทางการทำงานซึ่งยกระดับจากการนำเสนอสภาพปัญหาสู่การเรียกร้องให้มีการแก้ไขปัญหในระดับนโยบาย

4. ในระดับเครือข่าย

ในระดับเครือข่ายมีกระบวนการเรียนรู้ที่หลากหลาย ดังเช่น กฤษฎา บุญชัย และคณะ (2538, น. 21-41) ได้กล่าวถึง กระบวนการเรียนรู้ของชาวบ้าน ในลักษณะของการขยายเป็นเครือข่ายซึ่งมีการแพร่กระจายขยายตัวจากเกษตรกรปัจเจกเป็นเกษตรกรเพื่อนบ้าน สู่หมู่บ้านข้างเคียง สู่กลุ่มสู่อำเภอชาวบ้านภายนอก แม้ว่าระดับปัญหาแต่ละคน แต่ละกลุ่มจะต่างระดับกัน แต่เวทีการเรียนรู้ร่วมกันจะช่วยสนับสนุนทั้งกำลังใจ กำลังทรัพยากร และความร่วมมือร่วมใจกันในการแก้ปัญหา กระบวนการเหล่านี้พัฒนาจนกระทั่งเป็นเครือข่ายสายโยงกัน ยกระดับเป็นองค์กรระหว่างชุมชน เพื่อร่วมกันแก้ปัญหาในระดับที่ใหญ่ขึ้น โดยใช้วิธีการแบ่งปันความรู้ ประสบการณ์ การศึกษาดูงาน การฝึกอบรม การประชุมสัมมนาและทำกิจกรรมที่ทำให้ชาวบ้านเกิดกระบวนการเรียนรู้ ที่มีการพัฒนามากขึ้นดังเช่น

1. ส่งเสริมให้ชาวบ้านรวมกลุ่มกัน เพื่อร่วมกันประชุมคิดเห็นหาทางแก้ไขปัญหา ซึ่งจะเป็นการส่งเสริมกระบวนการเรียนรู้ร่วมกันของชาวบ้านจากประสบการณ์การทำงานร่วมกันอย่างจริงจัง

2. การจัดอบรมสัมมนาร่วมกับองค์กรอื่น ๆ เพื่อให้เกิดการเรียนรู้แลกเปลี่ยนกันระหว่างชาวบ้านด้วยกันเอง และนักพัฒนาด้วย

3. ประสานกับหน่วยงานราชการ เพื่อขอสนับสนุนด้านเงินทุนความรู้ เครื่องมืออุปกรณ์

4. การพาชาวบ้านไปดูงาน

5. การจัดการศึกษาสำหรับเด็ก และสำหรับผู้ใหญ่

กระบวนการจัดกิจกรรมการศึกษาเพื่อการพัฒนาท้องถิ่น จำเป็นต้องจัดให้มีรูปแบบที่หลากหลาย และเหมาะสมกับวัย (ไพวรรณ เกียรติโชติชัย, 2541, น. 74-278)

การจัดการศึกษาสำหรับเด็กและผู้ใหญ่ต้องมีความแตกต่างกัน กล่าวคือ วิธีการถ่ายทอดความรู้แก่เด็กต้องง่าย ไม่ซับซ้อน สนุกสนาน และดึงดูดใจ เช่น การละเล่น การเล่านิทาน และการลงมือทำ ส่วนวิธีการถ่ายทอดความรู้สำหรับผู้ใหญ่ซึ่งเป็นวัยทำงานมีหลายรูปแบบ เช่น วิธีบอกเล่า พิธีสู่ขวัญ พิธีทางพุทธศาสนา พิธีกรรม ในช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อของชีวิต การประกอบอาชีพ ตลอดจนวิธีอ่านหนังสือ และวิธีแสดงมหรสพ (จารุวรรณธรรมวัตร ใน เสรี พงศ์พิศ บรรณาธิการ, 2531, น. 63-34)

จิตจำนงค์ กิติกริตติ (2532, น. 123-127) ได้กล่าวเสริมในประเด็นของการให้การศึกษาผู้ใหญ่ไว้ด้วย กล่าวคือ ความสามารถในการเรียนรู้ของผู้ใหญ่จะลดน้อยลง เพราะความสามารถในการเห็นและการฟังลดถอยลง ปฏิกริยาได้ตอบช้าลง มีความลังเลที่จะเรียนมากขึ้น และมีความกลัวที่จะล้มเหลวมาก ดังนั้น เพื่อให้การเรียนรู้เป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพ การเรียนรู้ของผู้ใหญ่จึงต้องมีเป้าหมายที่แน่นอน เนื้อหาวิชาการต้องมีความสำคัญและเป็นประโยชน์ต่อผู้เรียน วิธีการสอนคือ “เรียนด้วยการกระทำ” เป็นวิธีที่มีประสิทธิภาพมากที่สุด

2. เทคนิควิธีการจัดการเรียนรู้ที่จำแนกตามลักษณะการให้ความรู้

ทงศ์ศักดิ์ คุ่มไข่น้ำ (2534, น. 14-16) ได้เสนอวิธีการจัดการเรียนรู้ในลักษณะการให้การศึกษาชุมชนเพื่อการพัฒนา ซึ่งมี 2 รูปแบบ คือ 1) การให้การศึกษาแบบทางตรง เป็นวิธีการให้การศึกษาในรูปของการบอกหรืออธิบายให้ผู้เรียนได้รู้ว่าอะไรเป็นอะไรตรง ๆ 2) การให้การศึกษาแบบทางอ้อม เป็นวิธีการให้การศึกษาที่ไม่ใช้วิธีบอกกล่าวให้ความรู้โดยตรง แต่จะเป็นการให้ข้อมูล ข่าวสาร กระตุ้นให้ผู้ศึกษาหรือผู้ฝึกอบรมได้เรียนรู้โดยการคิด วิเคราะห์ และสรุปข้อมูลเหล่านั้นด้วยตนเอง โดยนักพัฒนามีแนวทางปฏิบัติการให้การศึกษาชุมชนเพื่อการพัฒนาได้หลายแนวทาง ดังต่อไปนี้

1. การเยี่ยมเยียนบ้านและไร่นา เป็นวิธีที่ติดต่อกับชาวบ้านโดยตรงเพื่อให้คำแนะนำความรู้ที่เป็นประโยชน์ต่อชีวิตประจำวัน
2. การประชุมกลุ่มย่อย เป็นการนำเอาคนที่มีความสนใจหรือมีปัญหาเหมือนกันมาร่วมประชุมแลกเปลี่ยนความคิดเห็น
3. การสาธิตผลการปฏิบัติ เป็นการแสดงให้เห็นคุณค่าของการปฏิบัติในเรื่องใดเรื่องหนึ่งเพื่อให้เกิดการยอมรับ เช่น การสาธิตการเพาะเห็ดฟาง การใช้พันธุ์พืชชนิดใหม่ เป็นต้น
4. การประชุมใหญ่ เป็นการเรียกชาวบ้านทั้งหมดมาประชุมร่วมกัน เพื่อทราบข่าวคราวหรือความรู้บางอย่างใดอย่างหนึ่ง
5. การจัดนิทรรศการ เป็นการจัดแสดงตัวอย่างของจริง เพื่อกระตุ้นให้เกิดความรู้และนำความคิดไปปฏิบัติ
6. การจัดทัศนศึกษา เป็นการนำประชาชนกลุ่มหนึ่งไปศึกษาดูงานนอกสถานที่
7. การให้การศึกษาโดยผ่านผู้นำท้องถิ่น หมายถึง การใช้ผู้นำเป็นสื่อกลางในการให้การศึกษา ซึ่งในทางปฏิบัติจะให้การศึกษาแก่ผู้นำท้องถิ่นก่อน แล้วให้ผู้นำไปถ่ายทอดแก่ประชาชน
8. การจัดห้องสมุดชุมชนหรือที่อ่านหนังสือพิมพ์หมู่บ้าน เป็นการจัดศูนย์ความรู้ ข้อมูลข่าวสาร ให้ชาวบ้านได้ศึกษาค้นคว้าความรู้ด้วยตนเอง

9. การใช้ไฮเทคทัศนูปกรณ์ เพื่อกระตุ้นความสนใจและให้ข้อมูลข่าวสารที่เป็นประโยชน์ต่อคนจำนวนมาก เช่น การจัดรายการวิทยุ โทรทัศน์ การจัดทำหอกระจายข่าว หรือบริการเสียงตามสาย การใช้เอกสารสิ่งพิมพ์ต่าง ๆ เป็นต้น

3. เทคนิคการประชุมอย่างมีส่วนร่วม

เทคนิคการประชุมแบบมีส่วนร่วมเป็นเทคนิคที่มีการใช้อย่างกว้างขวางและสามารถใช้กับเหตุการณ์ต่าง ๆ ได้อย่างเหมาะสม โดย ทวีศักดิ์ นพเกษตร (ม.ป.ป., น. 1-15) ได้เสนอเทคนิคการประชุมอย่างมีส่วนร่วมซึ่งเป็นกระบวนการสร้างการเรียนรู้วิธีหนึ่ง ซึ่งใช้เวทีการประชุม เพื่อแลกเปลี่ยน ความคิดเห็นและประสบการณ์กับคนอื่น ทุกคนในที่ประชุมจะได้เรียนรู้ความแตกต่าง ความหลากหลาย รู้จักอดกลั้น และประนีประนอม โดยใช้เหตุผลและผลของการตัดสินใจร่วมกัน วิธีการดำเนินการประชุมอย่างมีส่วนร่วม สามารถจัดได้หลายรูปแบบตามความเหมาะสม โดยมีขั้นตอนหลัก ๆ คือ

1. ผู้ดำเนินการประชุมให้ภาพรวมของสถานการณ์ หรือสภาพปัญหาในปัจจุบัน ในขั้นตอนนี้ อาจใช้เทคนิคของการวาดแผนภูมิความคิด (Mind Map) ในการแจกแจงประเด็น และสรุปให้เข้าใจ เพื่อที่จะให้ผู้เข้าร่วมประชุมสามารถติดต่อ เชื่อมโยงไปสู่เรื่องอื่น ๆ ได้

2. ผู้เข้าร่วมประชุมจะช่วยกันจัดลำดับความสำคัญของปัญหา และหาแนวทางในการแก้ไขปัญหา มีการถกเถียง แสดงความคิดเห็นได้อย่างอิสระ และเปิดเผย วิธีการแสดงความคิดเห็น อาจจะนำเสนอด้วยการเขียนใส่กระดาษ หรือการพูด ในขั้นตอนนี้ทุกคนจะได้ฝึกทักษะในการละลายพฤติกรรม และทักษะในการจัดการกับความขัดแย้ง เพราะในการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นของแต่ละบุคคลที่มีความแตกต่างกันไป ที่ประชุมจะต้องอาศัยกระบวนการบริหารจัดการความขัดแย้งที่ดี ที่จะทำให้เกิดประโยชน์ จนเป็นพลังปัญญาในการแก้ปัญหาได้

3. การสรุปแนวทางในการแก้ปัญหา และร่วมมือกันปฏิบัติอย่างจริงจัง การร่วมกันคิด ร่วมตัดสินใจ และลงมือปฏิบัติร่วมกัน นอกจากจะได้เรียนรู้ร่วมกัน ทุกคนจะมีความรู้สึกเป็นส่วนหนึ่งของชุมชน ที่จะต้องร่วมกันพัฒนาชุมชนของตน ตลอดจนแสวงหาอนาคตร่วมกันของชุมชน

4. การเรียนรู้แบบมีส่วนร่วม

สมุณทา พรหมบุญ และคณะ (2541, น. 39-42) ได้เสนอแนวคิดเกี่ยวกับวิธีการเรียนรู้แบบมีส่วนร่วมถึง 3 วิธีการหลัก ๆ ที่ได้ผลดีมาแล้วหลายสถานการณ์ คือ

1. กระบวนการกลุ่ม (Group Dynamics, Group Process) เป็นกระบวนการเรียนรู้ของกลุ่มผู้เรียนตั้งแต่ 2 คนขึ้นไป ผู้เรียนแต่ละกลุ่มจะต้องมีปฏิสัมพันธ์ต่อกัน มีแรงจูงใจร่วมกันในการทำสิ่งหนึ่งสิ่งใดโดยที่แต่ละคนในกลุ่มมีอิทธิพลต่อกัน และกัน การนำกระบวนการกลุ่มมาใช้ในระยะแรกเป็นไป เพื่อการฝึกทักษะด้านมนุษยสัมพันธ์ การพัฒนาบุคลิกภาพ การให้คำปรึกษาและแนะแนว ในปัจจุบันได้มีการนำกระบวนการกลุ่มเข้าใช้ในการเรียนการสอน

หลักการสำคัญของกระบวนการกลุ่มประกอบด้วย

- ผู้เรียนเป็นศูนย์กลางแห่งการเรียนรู้
- ผู้เรียนจะต้องเรียนรู้จากกลุ่มให้มากที่สุด
- เน้นกระบวนการเรียนรู้และการสร้างสรรค์ความรู้โดยกลุ่ม

กิจกรรมของกระบวนการกลุ่มเพื่อการเรียนรู้แบบมีส่วนร่วม ได้แก่

- เกมส์ เป็นกิจกรรมการเรียนรู้แบบมีส่วนร่วม มีกฎกติกาที่ไม่สลับซับซ้อน ช่วยให้ผู้เรียนสนุกในการเรียน และได้ฝึกทักษะการคิดวิเคราะห์ การตัดสินใจ ฝึกความมีน้ำใจเป็นนักกีฬา
- บทบาทสมมติ สมาชิกกลุ่มแบ่งบทบาทหน้าที่แสดงบทบาทตามสถานการณ์ที่สมมติขึ้น ช่วยให้ผู้เรียนเกิดจินตนาการ และความคิดสร้างสรรค์ที่ดี เกิดความเข้าใจในสิ่งที่ศึกษาเรียนรู้อย่างลึกซึ้ง
- กรณีตัวอย่าง การเรียนจากเรื่องราวที่เกิดขึ้นจริง หรือเป็นสถานการณ์ที่เหมือนจริง โดยการเปิดโอกาสให้ผู้เรียนได้ศึกษาวิเคราะห์ อภิปราย เพื่อฝึกฝนการแก้ปัญหา
- การอภิปรายกลุ่ม เป็นการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นในประเด็นที่กลุ่มสนใจร่วมกัน อาจมีสมาชิกกลุ่มประมาณ 6-12 คน โดยมีผู้ดำเนินการอภิปราย สมาชิกในกลุ่มร่วมกันอภิปราย การอภิปรายทำได้หลายลักษณะ ผู้สอนจะต้องเลือกตามความเหมาะสม

2. การเรียนรู้แบบร่วมแรงร่วมใจ (Cooperative Learning) เน้นการจัดสภาพแวดล้อมทางการเรียน ให้ผู้เรียนได้เรียนรู้ร่วมกันเป็นกลุ่มเล็ก ๆ สมาชิกแต่ละคนจะต้องมีส่วนร่วมในการเรียนรู้และให้ความสำคัญของกลุ่ม ทั้งโดยการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นและการแบ่งปันทรัพยากรการเรียนรู้รวมทั้งการเป็นกำลังใจแก่กัน สมาชิกแต่ละคนจะต้องรับผิดชอบต่อการเรียนรู้ของตนเองพร้อม ๆ กับการดูแลเพื่อนสมาชิกทุกคนในกลุ่ม ความสำเร็จของแต่ละบุคคลคือ ความสำเร็จของกลุ่ม ความสำเร็จของกลุ่ม คือ ความสำเร็จของทุกคน สมาชิกกลุ่มย่อยของการเรียนรู้แบบร่วมแรงร่วมใจจะต้องประกอบด้วย ผู้เรียนที่มีคุณลักษณะแตกต่างกัน อยู่ในกลุ่มเดียวกัน เพื่อเปิดโอกาสให้ผู้เรียนแต่ละคนได้นำศักยภาพของตนมาเสริมสร้างความสำเร็จของกลุ่มเพื่อให้ผู้เรียนได้มีโอกาสช่วยเหลือกัน สมาชิกของกลุ่มต้องมีปฏิสัมพันธ์กัน จะได้ไว้วางใจกันยอมรับในบทบาทและผลงานของเพื่อน กิจกรรมในชั้นเตรียมผู้เรียนจะต้องฝึกฝนทักษะทางสังคมเพื่อการทำงานกลุ่ม จากแนวคิดนี้สามารถพัฒนาเทคนิคดังตัวอย่าง ต่อไปนี้

2.1 การเล่าเรื่องรอบวง (Round robin) เป็นเทคนิคการเรียนรู้ที่เปิดโอกาสให้สมาชิกทุกคนในกลุ่มได้เล่าประสบการณ์ ความรู้ สิ่งที่ตนกำลังศึกษา สิ่งที่ตนประทับใจให้เพื่อนในกลุ่มฟัง

2.2 มุมสนทนา (Corners) เริ่มต้นจากการให้ผู้เรียนกลุ่มย่อยแต่ละกลุ่มเข้าไปนั่งตาม มุมหรือจุดต่าง ๆ ในห้องและช่วยกันค้นหาคำตอบ สำหรับโจทย์ปัญหาต่าง ๆ ที่ยกขึ้นมา และเปิดโอกาสให้ผู้เรียนอธิบายเรื่องราวที่ตนศึกษาให้เพื่อนกลุ่มอื่นฟัง

2.3 คู่ตรวจสอบ (Pairs Check) แบ่งผู้เรียนเป็นกลุ่มละ 4 หรือ 6 คน แล้วจับคู่กับทำงาน คนหนึ่งทำหน้าที่เสนอแนะวิธีการแก้ปัญหา อีกคนทำหน้าที่แก้โจทย์ เสร็จข้อที่ 1 แล้วสลับหน้าที่กัน เมื่อเสร็จครบ 2 ข้อให้นำคำตอบมาตรวจกับคำตอบของคู่อื่นในกลุ่มอื่น

2.4 คู่คิด (Think-Pairs Share) ครูตั้งคำถามให้ผู้เรียนตอบ ผู้เรียนแต่ละคนจะต้องคิดคำตอบของตนเองนำคำตอบมาอภิปรายกับเพื่อนที่นั่งติดกับตนนำคำตอบมาเล่าให้เพื่อนฟัง ทั้งชั้น

2.5 ปริศนาความคิด (Jigsaw) สมาชิกกลุ่มจะศึกษาเนื้อหาที่ครูกำหนดให้สมาชิกแต่ละคนในกลุ่มประจำจะไม่รับมอบหมายให้ศึกษาเนื้อหาที่แตกต่างตามความเหมาะสม สมาชิกที่ศึกษาเนื้อหาเดียวกันจากทุกกลุ่มมารวมกันเป็นกลุ่มผู้เชี่ยวชาญ เพื่อร่วมกันศึกษาเนื้อหาจนเข้าใจแล้วหาวิธีอธิบายให้เพื่อนในกลุ่มประจำ

ของตนฟังเพื่อเล่าเรื่องที่ตนศึกษาให้เพื่อนฟัง เมื่อทุกคนเล่าเรื่องที่ตนศึกษาจบแล้ว จะให้สมาชิกคนหนึ่งสรุปเนื้อหาของสมาชิกทุกคนเข้าด้วยกัน ครูทดสอบความเข้าใจและให้รางวัล

2.6 กลุ่มร่วมมือ (Co-op-Co-op) สมาชิกแต่ละคนในกลุ่มย่อยได้รับมอบหมายให้ศึกษาเนื้อหาหรือกิจกรรมที่ต่างกัน ทำเสร็จแล้วจึงนำผลงานมารวมกันเป็นงานกลุ่ม เพื่อให้ได้ผลงานที่มีคุณภาพ ควรอ่านบททวนและตรวจสอบแก้ไขภาษา นำผลงานกลุ่มเสนอต่อชั้นเรียน

2.7 กลุ่มร่วมมือกันแข่งขัน (The Games Tournament) แบ่งสมาชิกเป็น 3 กลุ่ม กลุ่มที่ 1 และกลุ่มที่ 2 เป็นกลุ่มแข่งขัน สมาชิกกลุ่มทั้ง 2 ต้องมีจำนวนเท่ากัน กลุ่มที่ 3 เป็นกลุ่มผู้เชี่ยวชาญหรือกลุ่มผู้ตัดสิน โดยไม่ต้องให้คำตอบ กลุ่มแข่งขันแต่ละกลุ่มจะติวข้อสอบให้กับเพื่อนของตนเองเมื่อถึงเวลาแข่งขัน ผู้ตัดสินอธิบายกติกา และเรียกตัวแทนของกลุ่มผู้แข่งขันออกมาทีละคน หรือมากกว่านั้นตามความเหมาะสม เมื่อสิ้นสุดการแข่งขันกลุ่มที่ได้คะแนนสูงกว่าเป็นผู้ชนะ

2.8 ร่วมกันคิด (Numbered Heads Together) เริ่มจากครูถามคำถามเปิดโอกาสให้นักเรียนแต่ละกลุ่มช่วยกันคิดหาคำถาม จากนั้นครูจึงเรียกให้ผู้เรียนคนใดคนหนึ่งจากกลุ่มใดกลุ่มหนึ่งหรือทุก ๆ กลุ่มตอบคำถามเป็นวิธีการที่นิยมใช้กันในการทบทวนหรือตรวจสอบความเข้าใจ

3. การเรียนรู้แบบการสร้างสรรค์ความรู้ (Constructivist) เป็นวิธีการเรียนรู้ที่ต้องแสวงหาความรู้ และสร้างความรู้ความเข้าใจด้วยตนเอง ความแข็งแกร่ง ความเจริญงอกงามในความรู้จะเกิดขึ้นเมื่อผู้เรียนได้มีโอกาสเรียนรู้ และแลกเปลี่ยนประสบการณ์กับคนอื่น ๆ หรือได้พบสิ่งใหม่ ๆ แล้วนำความรู้ที่มีอยู่มาเชื่อมโยงตรวจสอบกับสิ่งใหม่ ๆ

5. การเรียนรู้จากภูมิปัญญาชาวบ้าน

ไพพรรณ เกียรติโชคชัย (2541, น. 74-248) ได้ให้ความสำคัญกับภูมิปัญญาชาวบ้านในการพัฒนาท้องถิ่นไว้ว่า ภูมิปัญญาชาวบ้านนั้นเป็นความรู้หรือประสบการณ์ดั้งเดิมของประชาชนในท้องถิ่นที่ได้รับการถ่ายทอดสืบต่อกันมาจากบรรพบุรุษ หรือสถาบันต่าง ๆ ในท้องถิ่นธรรมชาติของภูมิปัญญาชาวบ้านเป็นองค์ความรู้ของปราชญ์ชาวบ้านที่ได้รับสืบทอดกันมาเพื่อนำมาผสมผสานกับองค์ความรู้สมัยใหม่ได้อย่างเหมาะสมกับสภาพท้องถิ่น ก็จะทำให้ท้องถิ่นสามารถดำรงอยู่ในสังคมที่เปลี่ยนแปลงได้ วิธีการถ่ายทอดภูมิปัญญาชาวบ้านมี 3 วิธี คือ

1. การถ่ายทอดแบบไม่เป็นลายลักษณ์อักษร ได้แก่ การบอกเล่าให้ฟังต่อ ๆ กันมา ลักษณะของการบอกเล่ามี 3 ลักษณะ คือ

- การบอกเล่าโดยตรง อาทิ การอบรมสั่งสอนกิริยามารยาท การสั่งสอนวิชาชีพ และการสอนหนังสือ เป็นต้น

- การบอกเล่าโดยผ่านพิธีกรรม อาทิ พิธีกรรมทางศาสนา พิธีกรรมตามขนบธรรมเนียมประเพณีของท้องถิ่น และพิธีสุ่วัญ เป็นต้น ในพิธีกรรมต่าง ๆ เหล่านี้จะมีคำแทรกอยู่ ซึ่งเป็นลักษณะของการเชื่อมโยงประสบการณ์

- การบันเทิง ได้แก่ ลิเก ลำตัด มโนรา หนังตะลุง หมอลำ และคอซอ เป็นต้น จะเนื้อหาของคำร้องต่าง ๆ อาทิ ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นขนบธรรมเนียมประเพณีของท้องถิ่น คติคำสอนของศาสนา การเมืองการปกครอง การประกอบอาชีพ การรักษาโรคพื้นบ้าน ตลอดจนการปฏิบัติตนตามจารีตประเพณีต่าง ๆ

2. การถ่ายทอดแบบเป็นลายลักษณ์อักษร ในอดีตจะใช้วิธีจารึกหรือเขียนใส่ใบลาน หรือสมุดข่อยที่ชาวใต้เรียกบูตดำ บูตขาว บางแห่งใช้วิธีจารึกในแผ่นหิน

3. การถ่ายทอดแบบผ่านสื่อมวลชน เป็นการถ่ายทอดภูมิปัญญาชาวบ้านด้วยเทคโนโลยีสมัยใหม่ ซึ่งจะออกมาในรูปของสิ่งตีพิมพ์ทุกประเภท สื่ออิเล็กทรอนิกส์ และสิ่งโทรคมนาคม ต่าง ๆ อาทิ วิทยุ โทรทัศน์ โทรสาร ตลอดจนโทรประชุม (Teleconference)

นอกจากนี้ในการสัมมนาทางวิชาการ เรื่องภูมิปัญญาชาวบ้าน ก็ได้ให้ความสำคัญกับการนำภูมิปัญญาไปสู่กระบวนการเรียนรู้ในการพัฒนาชุมชน ซึ่งเสนอเป็นขั้นตอนดังนี้ (สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, 2533, น. 86-87)

1. ต้องมีความเข้าใจถึงภูมิปัญญาชาวบ้านว่าเป็นความดีมีคุณค่าและสะสมกันมานาน เป็นเรื่องที่ผสมผสานทุกสิ่งทุกอย่างเชื่อมโยงสิ่งต่าง ๆ เข้าด้วยกัน

2. การศึกษาและรวบรวมประเภทของภูมิปัญญาชาวบ้านในด้านต่าง ๆ

3. การจัดระบบข้อมูล เพื่อเชื่อมโยงภูมิปัญญาชาวบ้านเป็นองค์ความรู้เฉพาะด้าน

4. การศึกษาวิธีการที่เหมาะสม ในการถ่ายทอดภูมิปัญญาชาวบ้าน เช่น การศึกษาดูงาน การแลกเปลี่ยนความคิดเห็น การเล่าประสบการณ์ เป็นต้น

ส่วน เสรี พงศ์พิศ บรรณาธิการ (2531, น. 63-64) ได้ให้ความสำคัญของการศึกษาเพื่อฟื้นฟูศักยภาพของชุมชน โดยเน้นไปที่การถ่ายทอดภูมิปัญญาชาวบ้าน ซึ่งเป็นความรอบรู้ของชาวบ้านที่เรียนรู้และมีประสบการณ์สืบทอดกันมาทั้งทางตรง คือ ประสบด้วยตนเอง หรือทางอ้อม พร้อมกันนี้ จารูวรรณ ธรรมวัตร ใน เสรี พงศ์พิศ บรรณาธิการ (2531, น. 63-64) ได้กล่าวถึงวิธีการถ่ายทอดภูมิปัญญาพื้นบ้านอีสานที่มีรูปแบบหลากหลายตามเนื้อหาและกลุ่มเป้าหมาย โดยการใช้วิธีการบอกเล่า การประกอบพิธีกรรม การแสดงมหรสพ ซึ่งทุกวิธีแอบอิงอยู่กับความศรัทธาในอำนาจศักดิ์สิทธิ์ ศรัทธาในพุทธศาสนา

6. การสร้างเวทีการเรียนรู้ของชุมชน

กระบวนการเรียนรู้ของชุมชนที่เกิดจากการถ่ายทอดภูมิปัญญาชาวบ้าน นอกจากจะมีการสืบทอดกันภายในชุมชนแล้ว ยังได้ขยายการใช้ประโยชน์หรือแลกเปลี่ยนประสบการณ์ในรูปของเครือข่ายการเรียนรู้ในชนบทอีกด้วย คือ (อเนก นาคะบุตร, 2533, น. 34)

1. การเรียนรู้ระหว่างเกษตรกรด้วยตนเอง

2. การเรียนรู้ระหว่างเกษตรกรและนักวิชาการ แล้วเกิดกระบวนการสร้างความรู้ใหม่ขึ้น รวมทั้งบางเรื่องได้นำมาเป็นนโยบายด้วย

3. การส่งเสริมการเก็บข้อมูล และยกระดับข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับภูมิปัญญาชาวบ้านจากการศึกษา และการทำวิจัยของสถาบันการศึกษาต่าง ๆ

4. การเชื่อมประสานผู้นำในชุมชนเข้าด้วยกัน โดยมีนักพัฒนาจากเอกชนและรัฐเข้าไปเสริมให้เกิดการเกาะตัวของแม่ข่าย (nucleus) ก่อให้เกิดการคิดค้นหาทางเลือก การเรียนรู้และการขยายผล

7. การเรียนรู้เพื่อสร้างชีวิต และจิตสำนึก

กาญจนา แก้วเทพ (2533, น. 38-46) ได้เสนอวิธีการเรียนการสอนเพื่อสร้างชีวิตและสำนึก หลักการสำคัญ 3 ประการในการเรียนการสอน ได้แก่

- หลักแรก คือ จะต้องเป็นการเรียนจากสภาพความเป็นจริงขึ้นมาที่เรียกว่า “Inductive Method” ความรู้ของเด็กจะต้องเริ่มต้นจากสภาพชีวิตที่เป็นจริงของตัวเอง ต้องเรียนรู้ ต้องรู้จักตัวเองให้ดีก่อนแล้วค่อย ๆ ขยายออกไปสู่พ่อแม่ ครอบครัว เครือญาติ หมู่บ้าน

- หลักประการที่สอง คือ เน้น ปัญหาและการแก้ปัญหา ในการเรียนปัญหานั้น เราจะใช้ทักษะที่มีความหวังในการมองว่า “ที่ใดมีปัญหา ที่นั่นย่อมมีวิธีแก้ปัญหายู่ด้วย”

- หลักประการที่สาม คือ การมีความคิดวิพากษ์วิจารณ์ หรือที่ภาษาทางการศึกษาเรียกว่า “คิดเป็น” สำหรับวิธีการเรียนการสอนที่ใช้มีดังนี้

1. การทบทวนชีวิต คือ “การรู้จักตัวเอง” เป็นบทเรียนที่สำคัญที่สุดในชีวิต เราต้องให้เด็กรู้จักตัวเอง รู้จักความคาดหวังของตัวเอง เขาจึงจะมองเห็นความเป็นไปของตนเองได้ทบทวนชีวิต โดยใช้กิจกรรมหลายอย่าง คือ

- การเขียนบันทึกประวัติของตัวเอง แล้วให้เด็กทุกคนนำข้อเขียนมาอ่านในกลุ่ม เพื่อให้แต่ละคนรู้ถึงรากเหง้าของกันและกัน มีความเข้าใจกันและยอมรับกัน ถือเป็นขั้นตอนที่ปลูกจิตสำนึกให้แก่เด็ก

- การมองความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์โดยผ่านวัตถุ เพราะคนสมัยนี้มองเห็นแต่วัตถุ แต่มองไม่เห็นความสัมพันธ์ที่มนุษย์มีต่อกัน เราจึงต้องรื้อฟื้นสิ่งนี้ขึ้น มาเพื่อให้เด็กรู้จักสร้างสายสัมพันธ์กับคนในชุมชน เช่น ตั้งเงื่อนไขเรื่องข้าวเป็นหลัก แล้วให้เด็กเชื่อมโยงว่าเกี่ยวข้องกับบุคคลต่าง ๆ อย่างไรบ้าง เป็นต้น

- การรับรู้ค่าใช้จ่ายและการคิดคำนวณ ให้เด็กมาช่วยคิดคำนวณค่าใช้จ่ายในแต่ละเดือน เท่ากับเป็นการเรียนวิชาเลขคณิตไปด้วย และร่วมกันคิดและวางแผนการใช้จ่ายร่วมกันว่าจะให้มีประสิทธิภาพและประสิทธิภาพอย่างไรต่อไป

- การสอนโดยครูทำเป็นตัวอย่าง ในวงการศึกษาเรียกว่า “Learning by doing” โดยเริ่มที่ครูกระทำ เป็นตัวอย่าง เพื่อให้เด็กได้เรียนรู้จากครู เพราะหลักที่ว่าจะสอนให้เด็กรับใช้ชุมชน มีคุณค่าต่าง ๆ ตัวครูเองต้องแสดงตัวอย่างให้เห็นอย่างชัดเจนเสียก่อน

2. การใช้ความแตกต่างระหว่างบุคคลเพื่อสร้างสรรค์ชีวิตกลุ่ม เมื่ออยู่ในกลุ่ม เด็ก ๆ ย่อมมีความแตกต่างกัน ทุกคนต้องยอมรับในความต่างนี้ และจะใช้ความต่างนี้ให้สร้างสรรค์ชีวิตกลุ่มที่ดีขึ้น จากที่เราให้เด็กเขียนประวัติทำให้เรารู้จักเด็กมากขึ้น การจัดกิจกรรมให้พวกเขาต้องรับผิดชอบร่วมกัน ต้องช่วยเหลือแบ่งปันซึ่งกันและกัน ช่วยกันเสริมข้อเด่นและลดข้อด้อยกันและกัน การสร้างเสริมชีวิตกลุ่มนี้ เราถือหลักว่าสิ่งใดที่เราต้องการให้เขาทำในอนาคต เราต้องเริ่มต้นตั้งแต่เดี๋ยวนี้ แล้วเราจะมีตารางเวลาสำหรับประเมินผลการใช้ชีวิตกลุ่มร่วมกัน

3. การวิเคราะห์แบบสังคม - ประวัติศาสตร์ คือ ต้องการให้เด็กมีความสามารถที่จะใช้ความคิดแบบวิเคราะห์ - สังเคราะห์ ในการจำแนกแยกแยะ ในการมองเห็นความสัมพันธ์ของเหตุการณ์ต่าง ๆ ตัวอย่างกิจกรรมที่ฝึกฝน เช่น

- คำว่าการวิเคราะห์สังคม หมายถึง การรู้จักความสัมพันธ์ระหว่างส่วนต่าง ๆ ของสังคมตั้งแต่ส่วนที่เล็กที่สุด คือตัวเราเอง ออกไปจนถึงพ่อ แม่ ครอบครัว เครือญาติ ชุมชน ภาคเหนือ ประเทศไทย และระดับชาติ ให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างระดับจุลภาคกับระดับมหภาค ให้เด็กรู้จักวิเคราะห์ความสัมพันธ์อย่างเชื่อมโยง

- การวิเคราะห์ประวัติศาสตร์ เน้นให้เห็นการเปลี่ยนแปลงตั้งแต่ในอดีตมาจนถึงปัจจุบันและอนาคต โดยประยุกต์เอาทักษะจากวิชาประวัติศาสตร์ในโรงเรียนให้เด็กเขียนประวัติของหมู่บ้านของเขาเอง ด้วยการสัมภาษณ์คนเฒ่าคนแก่ในหมู่บ้าน ตั้งแต่อดีต ปัจจุบัน และที่กำลังเป็นอนาคต แล้วนำมาวิเคราะห์เนื้อหาของประวัติศาสตร์ ดูปัจจัยของการเปลี่ยนแปลงนั้น เพื่อชี้ให้เห็นว่าทุกอย่างล้วนคลี่คลายเปลี่ยนแปลงไป และมนุษย์เป็นผู้มีส่วนในการเปลี่ยนแปลงนั้น

- การหาจุดร่วมกันระหว่างชุมชนต่าง ๆ โดยจัดกิจกรรมให้เด็กเอาผลของการศึกษามารายงานกันในกลุ่ม เป้าหมายของกิจกรรมนี้ เพื่อขยายแนวคิดของเด็กว่า การเปลี่ยนแปลงหรือปัญหาที่เกิดขึ้นในชุมชนของเรานั้น มิได้มีแต่เพียงชุมชนเดียว แต่เป็นปัญหาร่วมของทุกชุมชน จากการที่เห็นปัญหาร่วมกัน จะช่วยสร้างความรู้สึกว่าเป็นปึกแผ่น ความเป็นน้ำหนึ่งเดียวกันมี ความสำคัญในการแก้ไขปัญหา

4. การฝึกงาน ขั้นตอนของการฝึกงาน จะต้องสอดแทรกอยู่ในทุกกระบวนการเรียนการสอนตลอดเวลา เช่น การสำรวจชุมชน การนำทักษะที่เรียนรู้ไปใช้ทำงาน การปฏิบัติงานจริงในชุมชน

5. การทบทวนและวิพากษ์ชีวิตประจำวัน สิ่งที่เน้นหนัก คือ ชีวิตประจำวันที่ศึกษาอยู่ร่วมกัน เราต้องช่วยให้เขาตื่นตัว มีความรู้ตัวและสำนึกต่อชีวิตประจำวันของเขาอยู่ตลอดเวลา กิจกรรมที่ช่วยดังกล่าว ได้แก่ การทบทวนการใช้ชีวิตอยู่ร่วมกัน การเผชิญหน้ากับความทันสมัยต่าง ๆ การวิพากษ์บรรยากาศของสถาบันต่าง ๆ การทำภาวนาสมาธิ

6. ทศนศึกษา กระบวนการนี้เป็นการเสริมสร้างวิธีการแบบอื่น ๆ เช่น จะทำการวิเคราะห์ความสัมพันธ์ในสังคม เราก็จะพาเด็ก ๆ ไปดูตัวกลไกทางสังคม สถาบันทางสังคมที่เป็นรูปธรรม เพื่อแลกเปลี่ยนประสบการณ์กับกลุ่ม

7. การเรียนรู้จากวัฒนธรรมและศิลปะ ทั้งที่เป็นวัฒนธรรมใหม่ และวัฒนธรรมดั้งเดิม

8. การศึกษาเจาะลึก สำหรับเรื่องที่เป็นปัญหาที่มีผลกระทบต่อชุมชน และต้องการหาคำตอบอย่างเร่งด่วน โดยการจัดกลุ่มศึกษาประเด็นเฉพาะเหล่านี้อย่างละเอียด ทั้งสาเหตุความเป็นมาของปัญหา ผลกระทบของปัญหา และหาหนทางแก้ไข

8. การใช้สื่อเพื่อส่งเสริมการเรียนรู้

จากการศึกษาของ กาญจนา แก้วเทพ (2530, น. 19-35) เรื่องการใช้สื่อเพื่อการพัฒนา และเพื่อปลูกสำนึกแห่งการประสานสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ สรุปลได้ บทบาทของสื่อเพื่อพัฒนานั้น น่าจะมีส่วนช่วยในการยกระดับการศึกษาการรับรู้ของประชาชน ช่วยให้ประชาชนได้รู้เท่าทันสภาพความจริงในโลกที่เปลี่ยนแปลงเคลื่อนไหวไป มีส่วนผลักดันให้ประชาชนมีความคิด และมีความสามารถในการตัดสินใจและประกอบกิจกรรม

ผดุงรักษาหรือยกระดับศีลธรรมของประชาชน โดยที่สื่อ่นั้นจะต้องเป็นเครื่องมือในการสร้างความสำนึกแห่งการเคารพศักดิ์และคุณค่าทั้งของตัวเองและผู้อื่น แสวงเอกลักษณ์ของตน เพื่อให้ปลอดพ้นจากการครอบงำจากภายนอกจะเห็นได้ว่า การสื่อสารนั้นเป็นสิ่งสำคัญจากการครอบงำจากภายนอกจะเห็นได้ว่า การสื่อสารนั้นเป็นสิ่งสำคัญมากในการพัฒนา และการนำสื่อมาใช้ในการพัฒนาจำเป็นต้องมีหลักการ ดังนี้

1. สื่อ่นั้นต้องมีมนุษยธรรม
2. การจัดทำสื่อต้องเริ่มต้นจากสภาพความเป็นจริงที่มีอยู่ และต้องมีลักษณะสอดคล้องกับสิ่งที่ชุมชนมี
3. ในด้านคุณค่า การใช้สื่อต้องช่วยให้ประชาชนมีความเชื่อมั่นในระบบคุณค่าอันดีงามที่ตนมีอยู่
4. การใช้สื่อ่นั้นต้องช่วยให้ผู้รับสามารถเข้าใจปัญหาสภาพแวดล้อมของตัวเอง
5. การใช้สื่อต้องเป็นหนทางให้ประชาชนเข้าใจความหมายของ “ความเป็นชุมชน” อย่างแท้จริง และ

ในขอบเขตที่กว้างขวางขึ้นวัตถุประสงค์ของการใช้สื่อในงานพัฒนา คือ วิธีการแก้ไขปัญหา หรือภูมิปัญญา โดยการบันทึกรวบรวมเอาไว้ในรูปของเอกสารสิ่งตีพิมพ์ สไลด์ หรือวิดีโอ เพื่อนำไปเผยแพร่ยังชุมชนอื่น ๆ อีก เป้าหมายหนึ่งของการใช้สื่อเพื่องานพัฒนาในแต่ละท้องถิ่นคือ การใช้สื่อปลุกสำนึก ปลุกจิต ปลุกใจผู้รับสาร

นอกจากนี้ สุรพล วิรุฬห์รักษ์ (2530, น. 39-45) ได้กล่าวเสริมในเรื่องของสื่อเพื่อที่พัฒนาด้วยเช่นกัน แต่ได้ให้ความสนใจกับสื่อพื้นบ้านเพื่อการพัฒนา โดยแสดงทัศนะว่า สื่อพื้นบ้าน ควรจะครอบคลุมการแสดงต่าง เช่น เพลง ละคร การละเล่นและกีฬา ที่เปิดโอกาสให้มีการสนทนาตลอดจนประเพณี และพิธีกรรมต่าง ๆ ที่เป็นปัจจัยให้เกิดการสื่อสาร สื่อพื้นบ้านเหล่านี้มีประโยชน์ต่อการสื่อสารอย่างมาก เพราะสื่อพื้นบ้านเป็นการบันเทิง และเป็นการสื่อสารแบบบุคคล การเปลี่ยนพฤติกรรมทำได้ง่าย เมื่อได้มีการพบปะสังสรรค์กับรูปแบบของสื่อพื้นบ้าน ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตในชุมชน ที่สามารถนำเสนอสาระด้านพัฒนาการมาสู่ชุมชนได้ ด้วยวิธีการเฉพาะของสื่อ นอกจากนี้สื่อพื้นบ้านยังเป็นการแสดงค่านิยม และวิถีชีวิตของประชาชนระดับพื้นฐานของชาติ นอกเหนือไปจากการให้ข่าวสาร

ดังนั้น สาระสำคัญใหม่ทางการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมอาจสอดแทรกลงในสื่อพื้นบ้านที่ชาวบ้านคุ้นเคยและชื่นชอบ และสื่อพื้นบ้านนั้นใช้ภาษาท้องถิ่น ทำให้การสื่อสารระหว่างผู้ส่งและผู้รับแจ่มชัดด้วยเหตุผลดังกล่าวทำให้สื่อพื้นบ้านเข้าถึงชุมชนหนึ่งด้วยความสนิทสนม และเป็นส่วนหนึ่งของเครือข่ายการสื่อสารในชุมชนนั้นเป็นอย่างดี

9. การฝึกทักษะอาชีพ

กระบวนการเสริมสร้างการเรียนรู้มีปรากฏในรูปแบบของโรงเรียนฝึกอาชีพที่มีรายละเอียดอยู่ในบทความเรื่อง “ปากกัด (ด้าย)ตีนถีบ (จักร): การพัฒนาบทบาทสตรีโดยผ่านกระบวนการโรงเรียนฝึกอาชีพ” (คณะกรรมการสตรี โครงการพัฒนาการศึกษาเพื่อชุมชน, 2531, น. 28-37) สรุปได้ว่า

โรงเรียนฝึกอาชีพเปิดสอนการตัดเย็บเสื้อผ้าให้แก่สตรีที่อยู่ในสลัมโรงเรียนนี้มีได้สอนแต่วิชาชีพอย่างเดียว หากยังเน้นให้ผู้เรียนได้พัฒนาความคิด โดยเฉพาะบทบาทผู้หญิงให้กับนักเรียนทุกคน โดยเริ่มจากการสร้างความสัมพันธ์อย่างสนิทแน่นแฟ้น การร่วมรับรู้สภาพชีวิตความเป็นอยู่ ตลอดจนการร่วมกันคิดแก้ปัญหาจากลักษณะส่วนตัว ค่อย ๆ ขยายสู่กลุ่มใหญ่ จากแบบไม่เป็นทางการ เป็นการจับกลุ่มศึกษาปัญหากันอย่างจริงจัง

นอกจากนี้ยังมีการจัดกิจกรรมต่าง ๆ เพื่อสร้างความสัมพันธ์ และฝึกให้นักเรียนกล้าแสดงออกเกิดความเชื่อมั่นในตนเอง โดยอาศัยกิจกรรมเหล่านี้ คือ

1. การเสริมรูปแบบการทำงานคณะกรรมการนักเรียน เป็นการจัดระบบระเบียบภายในโรงเรียนแบ่งหน้าที่ในการรับผิดชอบ
2. จัดกลุ่มช่วยเหลือ คือ เมื่อมีความสนิทสนมกันและกันจะมีการคุยถึงปัญหาของตนกับคนที่ไว้ใจ จะเริ่มต้นจากกลุ่มย่อยก่อน ซึ่งบางคนคิดว่าตนมีปัญหาหนักมาก ๆ แล้ว แต่เมื่ออยู่ไปสักพักจะพบว่า ตนเองไม่ได้มีปัญหาคนเดียว ยังมีคนอื่นอีกมากที่มีปัญหาหนักกว่าเสียด้วยซ้ำ ก็ต้องช่วยกันคิดในการหาแนวทางแก้ปัญหา การรวมกลุ่มจะช่วยให้มองปัญหาที่ละขั้นตอน
3. การจัดกิจกรรมเสริม เช่น การจัดกลุ่มศึกษา การจัดทัศนศึกษาย่อย การออกค่ายพัฒนาคน การเข้าร่วมกิจกรรมกับกลุ่มผู้หญิงอื่น ๆ เป็นต้น

10. เทคนิค A-I-C

ปัจจุบันมีการคิดเทคนิคใหม่ ๆ มาใช้เป็นเครื่องมือในการเสริมสร้างการเรียนรู้แก่มนุษย์ เทคนิค A-I-C (Appreciation Influence Control) ก็เป็นเทคนิคหนึ่ง มีฐานคิดจากหลักพุทธธรรม (ดูรายละเอียดในบทที่ 1 การศึกษาชุมชน, น. 77)

A-I-C เป็นเทคนิคการระดมความคิดในการวางแผนพัฒนาหมู่บ้านจากการศึกษาพบว่ากระบวนการ A-I-C เป็นกระบวนการที่มีศักยภาพในการสร้างพลังและกระตุ้นการยอมรับของชาวบ้านทั้งชายและหญิงให้ร่วมพัฒนาหมู่บ้าน โดยทั่วไปวิธีการระดมความคิดตามกระบวนการ A-I-C บางออกได้เป็น 3 ขั้นตอนตอนหลัก ประกอบด้วย ขั้นตอนของ Appreciation เป็นขั้นตอนที่สมาชิกผู้เข้าร่วมประชุมมีการเสนอความคิดเห็นและข้อมูลจากประสบการณ์และมุมมองของแต่ละบุคคล ขั้นตอนของ Influence เป็นขั้นตอนที่สมาชิกได้มีโอกาสคิดแนวทางในการพัฒนาร่วมกัน และขั้นสุดท้าย Control เป็นการนำเอาแนวคิดในการพัฒนามาวางแผนปฏิบัติที่เป็นรูปธรรม

กระบวนการ A-I-C ที่นำมาประยุกต์สำหรับประชุมระดมความคิดในการพัฒนาหมู่บ้าน คือ เทคนิคการระดมความคิดที่ให้ความสำคัญต่อความคิด และการมีส่วนร่วมของสมาชิกในชุมชนบนพื้นฐานของความเท่าเทียมกัน เป็นกระบวนการที่นำเอาคนเป็นศูนย์กลาง โดยที่คนเป็นผู้ซึ่งมีส่วนเกี่ยวข้องทั้งหมดของชุมชนมาคิด และทำงานร่วมกันในรูปของการประชุมเชิงปฏิบัติการ หรือในความหมายของชาวบ้าน คือ การประชุมกรรมการหมู่บ้าน และผู้แทนของกลุ่มต่าง ๆ ในหมู่บ้าน เพื่อระดมความคิดในการวางแผนพัฒนาหมู่บ้าน และเป็นการสร้างแนวทางการพัฒนาหมู่บ้านโดยพลังประชาชน ในรายละเอียดของกระบวนการนี้มีเทคนิควิธีการประชุมระดมความคิดที่เปิดโอกาสให้ผู้ร่วมระดมความคิดได้มีส่วนร่วมอย่างเท่าเทียม มีการแลกเปลี่ยนความรู้ประสบการณ์ ข้อมูลข่าวสาร ซึ่งทำให้เข้าใจถึงสภาพปัญหา ข้อจำกัด ความต้องการ และศักยภาพของผู้ที่เข้าร่วมระดมความคิดทุกคน เมื่อผู้ที่มีส่วนได้ส่วนเสียในชุมชนเกิดความเข้าใจภาพรวมการพัฒนาหมู่บ้านทั้งหมดจะเป็นจุดกำเนิดของการยอมรับของผู้ที่จะนำไปดำเนินการต่อไป

11. เทคนิคการแก้ปัญหาและพัฒนาตนเองด้วยระบบคู่สัญญา

ทิตานา แชมมณี (2534, น. 63-68) ได้เสนอเทคนิคการแก้ปัญหาและพัฒนาตนเองด้วย “ระบบคู่สัญญา” ระบบคู่สัญญาเป็นระบบที่ใช้ในการแก้ปัญหา และพัฒนาตนเองโดยใช้วิธีการให้ผู้แก้ปัญหาวางแผนในการแก้ปัญหอย่างเป็นระเบียบ และชัดเจน และดำเนินการควบคุมการแก้ปัญหาของตนเองภายใต้การรับรู้ของคู่สัญญา ซึ่งทำหน้าที่รับรู้และส่งเสริมพฤติกรรมแก้ปัญหาของผู้ปฏิบัติ

ระบบคู่สัญญาเป็นผลงานจากความพยายามที่จะช่วยให้บุคคลนำวิธีการแก้ปัญหอย่างเป็นระบบระเบียบมาใช้ในการปฏิบัติจริง โดยการใช้ลักษณะนิสัยบางประการของคนเป็นเครื่องมือที่จะช่วยกระตุ้นและควบคุมให้การปฏิบัติจริงบรรลุผลมากขึ้น

กระบวนการ ระบบคู่สัญญาประกอบด้วยขั้นตอนในการดำเนินการแก้ปัญหา รวม 7 ขั้นตอน ดังนี้

1. หาคู่สัญญา บุคคลใดก็ตามที่ต้องการจะแก้ปัญหด้วยระบบนี้จะต้องเริ่มต้นโดยการแสวงหาคู่สัญญา เพื่อช่วยรับรู้ในปัญหาและความพยายามที่จะแก้ปัญหาขอตนรวมทั้งเพื่อขอคำปรึกษาแนะนำเบื้องต้นด้วยทั้งนี้ บุคคลผู้แก้ปัญหาคควรเลือกคู่สัญญาที่มีคุณสมบัติดังนี้

- 1.1 เป็นบุคคลที่ผู้ปัญหามีความเกรงใจ
- 1.2 เป็นบุคคลที่มีทัศนคติที่ดีต่อผู้แก้ปัญหา
- 1.3 เป็นบุคคลที่ผู้แก้ปัญหามีความเคารพ เชื่อถือ สามารถให้คำแนะนำ

2. ตั้งปณิธานและขอคำแนะนำจากคู่สัญญา

2.1 ผู้แก้ปัญหาคควรจะทำดังนี้

- พูดคุยกับคู่สัญญา แจ้งความจำนงของตน
- เล่าปัญหาและวิธีการแก้ปัญหที่ตนคิดไว้อย่างคร่าว ๆ
- ตั้งปณิธานในการแก้ปัญหาคู่สัญญา

2.2 ผู้ทำหน้าที่เป็นคู่สัญญาคควรปฏิบัติตน ดังนี้

- แสดงความเต็มใจที่จะช่วยเหลือ
- แสดงให้ผู้แก้ปัญหาคเห็นว่า ตนมีภาพพจน์ที่ดีต่อผู้แก้ปัญหา
- พยายามซักถามให้ผู้แก้ปัญหาคได้คิดในเรื่องต่อไปนี
- สิ่งที่ต้องการแก้ไชนั้นเป็นปัญหาคจริงหรือไม่
- ผู้แก้ปัญหาคมีความเข้าใจในปัญหาคนั้นมากน้อยเพียงใด
- ผู้แก้ปัญหาคตระหนักถึงผลต่าง ๆ ทั้งดีทั้งเสียที่เกิดจากกระบวนการแก้ปัญหาคนั้นหรือไม่
- ผู้แก้ปัญหาคมีความตั้งใจจริงที่จะแก้ปัญหาคนั้นหรือไม่
- เสนอแนะความคิดเห็นและให้ความรู้ ที่ผู้แก้ปัญหาคสามารถนำไปใช้แก้ปัญหาคได้
- รับรู้ในความตั้งใจของผู้แก้ปัญหาค ย้ำปณิธานและให้กำลังใจ

3. วางแผนการแก้ปัญหา ผู้แก้ปัญหาคควรจะดำเนินการต่อไปนี้

- สสำรวจสภาพปัญหาและแจกแจงปัญหา
- วิเคราะห์หาสาเหตุของปัญหา

- คิดวิธีการแก้ปัญหา กำหนดลงไปให้ชัดเจนว่าจะทำอะไร อย่างไร
 - กำหนดระยะเวลาให้ชัดเจนว่า จะดำเนินการจนจบขั้นตอนและประเมินผลการปฏิบัติเมื่อใด
4. ทำสัญญากับคู่สัญญา ผู้แก้ปัญหาควรดำเนินการดังนี้
- นำแผนการแก้ปัญหาไปให้คู่สัญญา
 - ทำสัญญากับคู่สัญญาว่าจะปฏิบัติตามแผน และคู่สัญญาควรปฏิบัติ คือ
 - ชักถามถึงแผนการแก้ปัญหา
 - ทำความตกลงเรื่องการวางรายงานผลการปฏิบัติ
 - อาจให้ข้อเสนอแนะเพิ่มเติมได้บ้าง
 - รับคำสัญญาของผู้แก้ปัญหาและให้กำลังใจ
5. ลงมือปฏิบัติตามแผน และบันทึกผลส่งคู่สัญญา
- 5.1 ผู้แก้ปัญหาควรดำเนินการ ดังนี้
- ปฏิบัติตามแผนอย่างจริงจัง
 - บันทึกผลปฏิบัติเป็นระยะ ๆ ตามที่ได้ตกลงกันไว้กับคู่สัญญา
 - ส่งบันทึกผลการปฏิบัติงานให้คู่สัญญา
- 5.2 คู่สัญญาควรปฏิบัติ ดังนี้
- อ่านบันทึกผลการปฏิบัติและให้ข้อเสนอแนะตามที่เห็นสมควร
 - หากผู้แก้ปัญหาไม่ส่งรายงานตามที่ตกลงไว้ คู่สัญญาจะต้องติดตามเรื่อง
6. การประเมินผลการปฏิบัติ
- 6.1 ผู้แก้ปัญหาควรดำเนินการ ดังนี้
- ประเมินผลการปฏิบัติตามแผนว่าตนได้ทำสำเร็จมากน้อยเพียงใด
 - จดรายการข้อควรปรับปรุง หรือประมวลการเรียนรู้ทั้งหลายที่ได้รับ
- 6.2 คู่สัญญาควรปฏิบัติดังนี้
- ประเมินผลการปฏิบัติของผู้แก้ปัญหามาตามความเห็นของตน
 - แจ้งให้ผู้แก้ปัญหาทราบ
 - ข้อเสนอแนะเพื่อการปรับปรุงต่อไป
 - กระตุ้นให้ผู้แก้ปัญหาคำเนินการต่อ (ถ้าการปฏิบัติยังไม่สามารถบรรลุผลอย่างสมบูรณ์)
7. ปรับปรุงแผนการปฏิบัติ ผู้แก้ปัญหาควรดำเนินการดังนี้
- นำข้อมูลจากการประเมินผลมาปรับปรุงแผนการปฏิบัติให้เหมาะสมขึ้น (ถ้าการปฏิบัติยังไม่สมบูรณ์)
 - หากการปฏิบัติตามแผนเป็นไปครบทุกขั้นตอน และได้ผลที่น่าพอใจผู้แก้ปัญหาก็เพียงแค่ทบทวนข้อมูลจากการประเมินผล จดจำการเรียนรู้ต่าง ๆ ที่ได้รับไปใช้ในโอกาสต่อไป

- ถ้าผู้แก้ปัญหาสามารถแก้ปัญหาหนึ่งให้ลุล่วงไปได้อย่างดีก็สามารถที่จะแก้ปัญหา อื่น ๆ ได้ โดยเริ่มต้นใหม่ตามขั้นตอนที่ 1

ดังนั้น “ระบบคู่สัญญา” สามารถสรุปถึงความสำคัญได้ดังนี้

1. ส่งเสริมให้บุคคลได้รู้จักสำรวจและพัฒนาตนเอง
2. ช่วยให้ผู้บุคคลได้จัดปัญหาต่าง ๆ ให้ลดน้อยลง
3. ช่วยให้ผู้บุคคลได้ใช้วิธีการวางแผนการแก้ไขปัญหาอย่างเป็นระบบระเบียบ
4. ช่วยให้ผู้บุคคลได้ดำเนินการแก้ไขปัญหาอย่างมีระบบระเบียบในทางปฏิบัติจริง
5. ใช้ลักษณะนิสัยบางประการที่มีอยู่แล้วมาใช้เป็นเครื่องมือช่วยกระตุ้นและควบคุม ให้การปฏิบัติจริง

บรรลุผลมากขึ้น

6. ช่วยให้ผู้บุคคลได้ฝึกทักษะการคิด วิเคราะห์ปัญหาต่าง ๆ ทำให้มีลักษณะเป็นคน “คิดเป็น” มากขึ้น
7. ช่วยเพิ่มพูนความสามารถในการแก้ปัญหา

12. กระบวนการทำความเข้าใจค่านิยม

นาคยา บิลันทนานนท์ (2534, น. 137-148) ได้เสนอแนวทางที่ทำให้บุคคลเกิดกระบวนการเรียนรู้ในการแสวงหาทางเลือกเพื่อการตัดสินใจทำสิ่งใดสิ่งหนึ่งได้ โดยกล่าวถึง “กระบวนการทำความเข้าใจค่านิยม หรือ Value Clarification” ซึ่งเป็นกระบวนการพัฒนาค่านิยม ที่ช่วยให้บุคคลได้เกิดกระบวนการเรียนรู้ที่จะตัดสินใจ ตั้งเป้าหมายและวางแผนในชีวิตตลอดจนพัฒนาความคิดเพื่อการดำรงชีวิตในสังคมอย่างมีความหมาย

กระบวนการทำความเข้าใจค่านิยม นั้นต้องการเพียงแค่ให้บุคคลได้รู้จักตัวของเขาเอง ได้รู้จักผู้อื่น รวมทั้งสังคมและสิ่งแวดล้อมรอบตัวเขาไม่ว่าเขาจะนำความคิด ความรู้สึกและการกระทำมาหล่อหลอมกันอย่างไรหรือไม่ก็ตามในการตัดสินใจของเขาด้วยการใช้กิจกรรม การกระจ่ายค่านิยม จะทำให้เขาได้สำรวจวิธีการสร้างค่านิยมของเขาเอง ภายใต้สถานการณ์ที่กำหนดไว้ ตลอดจนได้รับการส่งเสริมที่จะนำค่านิยมอื่น ๆ ของผู้อื่นมาเป็นแหล่งข้อมูลดิบสำหรับตนเองและสิ่งที่เป็นการคาดหวังของกระบวนการทำความเข้าใจค่านิยม คือ การเอื้ออำนวยที่จะสร้างความสัมพันธ์ระหว่างความคิดกับการกระทำของคนเราเข้าด้วยกัน

ส่วนผลงานวิจัยของ Rath, Harmin และ Simon ที่กำหนดเกณฑ์ที่ทำให้คนมีค่านิยมที่สมบูรณ์มี 7 ประการ ได้แก่

การเลือกค่านิยม

1. เลือกอย่างอิสระ
2. เลือกจากแนวทางต่าง ๆ
3. เลือกหลังจากพิจารณาถึงผลที่จะเกิดจากการเลือกแต่ละอย่าง

การเห็นคุณค่าในค่านิยม

4. มีความสุขกับสิ่งที่ได้เลือกนั้น
5. เต็มใจที่จะยึดมั่นในสิ่งที่เลือกนั้นโดยเปิดเผย

ปฏิบัติตามค่านิยม

6. ทำสิ่งใดสิ่งหนึ่งกับสิ่งที่เลือกแล้ว

7. ทำสิ่งนั้นซ้ำ ๆ จนกลายเป็นแบบแผนการดำเนินชีวิต

ขั้นตอนกระบวนการพัฒนาการเรียนการสอน ด้วยกระบวนการทำความเข้าใจอย่างถ่องแท้ ประกอบด้วย

4 ขั้นตอน คือ

1. ขั้นทำความเข้าใจ คือ การทำความเข้าใจในสิ่งที่ทำการศึกษา ซึ่งอาจมาในรูปของวัสดุสาร หรือสิ่งต่าง ๆ ที่ทำให้บุคคลนั้นมีความเข้าใจในสาระและความคิดที่ปรากฏอยู่ในหนังสือนั้น ด้วยการแสดงพฤติกรรมต่าง ๆ เช่น

1.1 บอกชื่อเรื่อง หัวข้อ หรือประเด็นของปัญหา

1.2 ระบุรายละเอียดหรือสาระในสื่ออื่น ๆ เช่น การตอบคำถาม เป็นต้น

1.3 แปลความหมายของสาระในสื่อ ด้วยการแสดงความคิดเห็น ต้องข้อสังเกต ตีความหมาย การคาดคะเน หรือสรุป เป็นต้น

1.4 อธิบายความหมายของคำ หรือข้อความที่ปรากฏอยู่ในสื่ออื่น ๆ

1.5 ทำความกระจ่างในข้อความต่าง ๆ ให้ผู้อื่นเข้าใจด้วยภาษาของตนเอง

2. ขั้นแสดงความสัมพันธ์ ในขั้นนี้จะเน้นความเข้าใจและการตีความข้อมูล ความรู้ ในลักษณะของมโนคติ (Concept) โดยให้ผู้เรียนพยายามสร้างความสัมพันธ์ระหว่างความรู้และความคิดที่ผู้เรียนได้จากขั้นที่ 1 และจากเรื่องที่เขาศึกษาด้วยการแสดงพฤติกรรม เช่น

2.1 พิจารณาประเด็นสำคัญของเรื่อง โดยบอกมโนคติที่ได้จากเรื่องนั้น

2.2 พิจารณาข้อมูลความรู้ที่ผู้เรียนเห็นว่าสัมพันธ์กับเรื่องที่ศึกษา

2.3 สรุป ทบทวน ความเข้าใจที่ได้จากขั้นที่ 1 โดยให้สัมพันธ์กับเรื่องที่จะศึกษา

2.4 กำหนดความหมายของคำ หรือข้อความที่ปรากฏในเรื่องชิ้นใหม่

2.5 ทำความกระจ่างในความหมายของข้อความที่เขียนชิ้นใหม่

2.6 วิเคราะห์และวิจารณ์คำหรือข้อความที่เขียนชิ้นใหม่

3. ขั้นกำหนดคุณค่า ซึ่งขั้นนี้มุ่งให้ได้มีการแสดงค่านิยมและความรู้สึกที่มีต่อสิ่งต่าง ๆ ไม่ว่าจะสิ่งนั้นจะมีสภาพการณ์ ปัญหา หรือวัตถุประสงค์ที่สามารถประเมินคุณค่าได้จากมโนคติที่ได้ศึกษาจากเรื่องนั้นหรือประเมินในสิ่งที่เขากระทำในขั้นที่ 2 ด้วยการแสดงพฤติกรรม เช่น

3.1 แสดงความชอบหรือพึงพอใจ ด้วยการจัดอันดับคุณภาพหรือใช้ถ้อยคำที่แสดงลักษณะการประเมิน

3.2 พิจารณาผลที่เกิดขึ้นจากสิ่งนั้น จากการตัดสินใจหรือจากการกระทำนั้น

3.3 กำหนดเกณฑ์ประเมินที่จะจัดลำดับคุณภาพ หรือตัดสินใจในสิ่งต่าง ๆ

3.4 ให้ข้อเสนอแนะว่า ควรหรือไม่ควรทำอะไร อย่างไร เป็นต้น

3.5 แสดงอารมณ์ ความรู้สึกส่วนตัว

4. ขั้นแสดงออก ในขั้นนี้จะเป็นการส่งเสริมให้บุคคลนั้น ๆ แสดงค่านิยมออกมาให้ผู้อื่นทราบ ซึ่งต้องอาศัยกิจกรรมและสื่อที่เป็นแบบฝึกหัด (Value sheet) ที่เกี่ยวข้องกับเรื่องที่กำลังศึกษาหรือสอดคล้องกับประสบการณ์จริง การยิ่งแสดงค่านิยมและความเชื่อของตนให้ผู้อื่นทราบจะทำให้ตนเก็บการตรวจสอบ และจัด

สภาพความเชื่อเสียใหม่ เปิดโอกาสให้ตรวจสอบความเชื่อมั่น และผลจากพฤติกรรมที่เขาเห็นคุณค่าพฤติกรรมที่ควรจะได้แสดงออกในขั้นนี้ ได้แก่

- 4.1 แสดงความเข้าใจ ความคิดและมโนคติ ต่อเรื่องที่กำลังศึกษา
- 4.2 นำความเข้าใจความคิดและมโนคติ จากที่ได้ศึกษามาเชื่อมโยงซึ่งกันและกัน
- 4.3 ตัดสินใจใช้เกณฑ์การพิจารณาการคาดคะเนผล การแสดงความพึงพอใจและการแสดงความรู้สึกออกมาให้ผู้อื่นทราบ
- 4.4 กำหนดค่านิยมอย่างใดอย่างหนึ่ง แล้วพิจารณาว่าได้แสวงหาความรู้ความคิดการกระทำและการเปลี่ยนแปลงความรู้สึกต่อกันมาใช้อย่างไร โดยใช้เกณฑ์การพิจารณาต่าง ๆ เช่น การยึดมั่นในตนเอง การคำนึงถึงผลกระทบต่อสังคม และลักษณะความเป็นไปได้ทางการปฏิบัติ เป็นต้น

คุณค่าของกระบวนการทำความเข้าใจค่านิยม

1. การสื่อสาร ทำให้สามารถสื่อความคิด ความเชื่อ ความรู้สึกและค่านิยมให้ผู้อื่นเข้าใจได้ และขณะเดียวกันก็ได้เปิดโอกาสให้ได้เผชิญกับความคิด ความเชื่อที่แตกต่างไปจากตนเป็นการแสวงหาแนวทางที่จะตัดสินใจ เลือกร ความคิด ความรู้สึก หรือความเชื่อ สำหรับตนเอง
2. ความเห็นอกเห็นใจ กระบวนการทำความเข้าใจแตกต่างค่านิยมจะช่วยพัฒนาจิตใจให้เกิดมีความเข้าใจเห็นอกเห็นใจผู้อื่น โดยเฉพาะการทำความเข้าใจและยอมรับในสิ่งที่ผู้อื่นแตกต่างไปจากตนหรือกำลังเผชิญกับปัญหาอย่างใดอย่างหนึ่ง และถ้าตนเองต้องเผชิญกับปัญหาเช่นนั้นบ้างจะมีความรู้สึกอย่างไร
3. การแก้ปัญหาในกิจกรรมของกระบวนการทำความเข้าใจค่านิยม เป็นการฝึกแก้ปัญหาาร่วมกัน ซึ่งจะช่วยให้ผู้เรียนได้รู้ว่าเมื่อใดก็ตามที่มีการแก้ปัญหาาร่วมกัน นั้นแสดงว่าคุณเหล่านั้นเต็มใจที่จะเผชิญหรือเสี่ยงต่อภัย หรือสิ่งอันไม่พึงประสงค์ที่จะเกิดขึ้นจากการแก้ปัญหาด้วยวิธีนั้น ในกระบวนการการแก้ปัญหา จะช่วยให้เกิดการฝึกทักษะการค้นหาคำรู้จากแหล่งต่าง ๆ การตรวจสอบและประเมินความรู้ที่นำมาใช้ประกอบการตัดสินใจแก้ปัญหาด้วย
4. การเห็นด้วยและไม่เห็นด้วย กล่าวคือช่วยพัฒนาให้เกิดการมีส่วนร่วมในกิจกรรมต่าง ในฐานะที่เป็นสมาชิกของกลุ่มสังคม ส่งเสริมการเป็นตัวของตัวเองในการแสดงความคิดเห็นและพิจารณาการตัดสินใจด้วยหลักของเหตุและผล
5. การตัดสินใจ เกิดความสามารถในการตัดสินใจที่สามารถเลือกแนวทางที่เกิดความพอใจให้กับกลุ่มอย่างแท้จริง
6. ความเชื่อมั่นในตนเองในสิ่งที่พิจารณาตัดสินใจด้วยเหตุผล หรือข้อมูลความรู้และสามารถแสดงให้ผู้อื่นได้เห็นและเข้าใจต่อสิ่งที่ตนได้ยึดมั่นแต่ในขณะเดียวกันก็เรียนรู้ถึงความแตกต่างของการยึดมั่นสิ่งต่าง ๆ ของคนอื่นด้วย

จากการศึกษารวบรวมเทคนิค วิธีการ และกระบวนการในการเสริมสร้างการเรียนรู้สามารถแบ่งได้เป็น 12 เทคนิคหรือวิธีการ ดังต่อไปนี้

ดังนี้

1. เทคนิค วิธีการจัดการเรียนรู้ที่จำแนกตามกลุ่มเป้าหมายและระดับของงาน แบ่งออกเป็น 5 กลุ่ม

1.1 ระดับบุคคล มีเทคนิค วิธีการดังนี้

- การสังเกต
- การบันทึกข้อความ การถ่ายภาพ การถ่ายวิดีโอ
- การนำเสนอในที่ประชุม
- การฝึกตอบ-ถาม โดยใช้เหตุผลมาวิเคราะห์ และสังเคราะห์
- การค้นหาคำตอบจากหนังสือ และจากการพูดคุย
- การฝึกเขียนเรียงเรียงทางวิชาการ

1.2 ระดับกลุ่ม มีเทคนิค วิธีการ ดังต่อไปนี้

- การประชุม
- การอภิปรายกลุ่ม
- การสาธิต
- การจัดนิทรรศการ
- การศึกษาดูงาน

1.3 ระดับชุมชน มีเทคนิคดังต่อไปนี้

- การรณรงค์ด้วยสื่อ และการประชาสัมพันธ์ผ่านสื่อมวลชน
- การฝึกงาน
- การจัดห้องสมุดและศูนย์ข้อมูล
- การฝึกอบรม
- การศึกษาดูงาน
- การสัมมนา
- การสาธิต
- การแลกเปลี่ยนประสบการณ์
- การจัดเวทีเพื่อการรณรงค์

1.4 ระดับเครือข่าย มีเทคนิคดังต่อไปนี้

- การศึกษาดูงาน
- การฝึกอบรม
- การประชุมสัมมนา
- การประสานงานกับหน่วยราชการ

1.5 การจัดการศึกษาระดับเด็ก และสำหรับผู้ใหญ่

1) เทคนิคการจัดการศึกษาสำหรับเด็ก ได้แก่

- การละเล่น

- การเล่านิทาน
- การลองทำ

2) เทคนิคการจัดการศึกษาสำหรับผู้ใหญ่ ได้แก่

- การบอกเล่า
- การประกอบพิธีกรรมทางศาสนา
- การสาธิต
- การจัดทัศนศึกษา

2. เทคนิควิธีการจัดการเรียนรู้ที่จำแนกตามลักษณะการให้ความรู้ แบ่งเป็น 2 ประเภท

2.1 การให้การศึกษทางตรง ได้แก่

- การเยี่ยมบ้าน และไร่นา
- การประชุม
- การสาธิต
- การจัดทัศนศึกษา

2.2 การให้การศึกษทางอ้อม

- การจัดนิทรรศการ
- การให้การศึกษผ่านผู้นำ
- การใช้สื่อทัศนอุปกรณ์
- การจัดห้องสมุดชุมชน หรือศูนย์ข้อมูลหมู่บ้าน

3. เทคนิคการประชุมอย่างมีส่วนร่วม เป็นการใช้เวทีการประชุมเพื่อแลกเปลี่ยนความคิดเห็น และประสบการณ์กับบุคคลอื่น โดยเรียนรู้ที่จะใช้เหตุผลและผลของการตัดสินใจร่วมกันการประชุมอย่างมีส่วนร่วม มีขั้นตอน ดังนี้

3.1 การรวบรวมสถานการณ์ / สภาพปัญหาของชุมชนโดยวิธีการวาดแผนภูมิความคิด

3.2 การจัดการลำดับความสำคัญของปัญหา และหาแนวทางแก้ไข โดยการแสดงความคิดเห็น ด้วยการเขียน หรือการพูดคุย

3.3 การสรุปแนวทางในการแก้ปัญหา เพื่อให้เกิดการเรียนรู้ร่วมกันในการพัฒนาชุมชน

4. เทคนิคการเรียนรู้แบบมีส่วนร่วม ด้วยกระบวนการกลุ่มที่สามารถพัฒนาเป็น 3 วิธีหลัก เพื่อการเสริมสร้างการเรียนรู้ให้แก่ชุมชน ได้แก่

- กระบวนการกลุ่ม เน้นให้ผู้เรียนเป็นศูนย์กลางการเรียนรู้ ต้องร่วมกันคิด ร่วมกันทำ สร้างสรรค์ความรู้โดยกลุ่ม ทุกคนจะต้องเรียนรู้จากกลุ่มให้มากที่สุด ซึ่งอาจจะจัดกิจกรรมของกระบวนการกลุ่มเพื่อการเรียนรู้แบบมีส่วนร่วม อาทิ เกม บทบาทสมมติ การอภิปรายกลุ่ม เป็นต้น

- การเรียนรู้แบบร่วมแรงร่วมใจ มีการจัดกลุ่มกันแลกเปลี่ยนความคิดเห็นและแบ่งปันทรัพยากรการเรียนรู้ รวมทั้งเป็นกำลังใจให้แก่กันและกันและต้องมีความรับผิดชอบร่วมกันที่ว่าความสำเร็จของแต่ละบุคคลคือ

ความสำเร็จของกลุ่ม ความสำเร็จของกลุ่มก็คือความสำเร็จของทุกคนกิจกรรมของการเรียนรู้แบบร่วมแรงร่วมใจ อาทิ การเล่าเรื่องรอบวง มุมสนทนา คู่ตรวจสอบ การร่วมคิด เป็นต้น

- การเรียนรู้แบบสร้างสรรค์ความรู้ เป็นวิธีการเรียนรู้ที่ต้องแสวงหาความรู้ และสร้างสรรค์ความเข้าใจด้วยตนเอง ความแข็งแกร่ง ความเจริญงอกงามในความรู้จะเกิดขึ้นเมื่อผู้เรียนได้มีโอกาสเรียนรู้และแลกเปลี่ยนประสบการณ์กับคนอื่น ๆ หรือได้พบสิ่งใหม่ ๆ แล้วนำความรู้มาเชื่อมโยงกับบริบทที่เกิดขึ้น

5. การเรียนรู้จากภูมิปัญญาชาวบ้านภูมิปัญญาท้องถิ่น ถือเป็นศิลปะวิทยาการของชาวบ้านที่มีการถ่ายทอดสืบต่อกันมา วิธีการถ่ายทอดจะมีหลากหลายตามแต่เนื้อหาและกลุ่มเป้าหมาย ซึ่งสามารถแบ่งได้เป็น 3 วิธีการหลัก ๆ คือ

- การถ่ายทอดแบบไม่เป็นลายลักษณ์อักษรได้แก่ การบอกเล่าบอกต่อกันมามี 3 ลักษณะ คือ การบอกเล่าโดยตรง การบอกเล่าโดยผ่านพิธีกรรม และการบันเทิง

- การถ่ายทอดแบบเป็นลายลักษณ์อักษร
- การถ่ายทอดแบบผ่านสื่อมวลชน

6. การสร้างเวทีการเรียนรู้ของชุมชน จะอยู่ในรูปของเครือข่ายการเรียนรู้ โดยการ

- 6.1 การแลกเปลี่ยนประสบการณ์ระหว่างชาวบ้านด้วยตนเองและระหว่างชาวบ้านกับนักวิชาการ
- 6.2 การเก็บรวบรวมข้อมูล และการยกระดับข้อมูล
- 6.3 การเชื่อมประสานผู้นำในชุมชน

7. การเรียนรู้ชีวิตและจิตสำนึก เพื่อแก้ปัญหาได้อย่างถูกต้อง มีหลักอยู่ 3 ประการ คือ

- ต้องเรียนรู้สภาพชีวิตที่เป็นจริงของตัวเอง
- เน้นวิธีการแก้ปัญหาด้วยทัศนคติที่ว่าทุกปัญหามีทางแก้
- การมีความคิดวิพากษ์วิจารณ์เพื่อที่จะได้คิดเป็น

8. การใช้สื่อเพื่อเสริมสร้างการเรียนรู้

โดยบทบาทของสื่อจะต้องเป็นฝ่ายกระตุ้นจิตสำนึกให้ประชาชนมีความคิด และมีความสามารถตัดสินใจในเรื่องต่าง ๆ และสื่อจะต้องปราศจากการครอบงำจากภายนอก สื่อนอกจากจะอยู่ในรูปของเทคโนโลยีที่ทันสมัยในปัจจุบัน เช่น โทรทัศน์ วิทยุ สไลด์ และสิ่งพิมพ์ต่าง ๆ แล้ว ยังมีสื่อพื้นบ้านซึ่งจะเป็นภาษาถิ่น และสามารถสื่อสารให้เข้าใจได้ง่ายในท้องถิ่นนั้น ๆ เช่น เพลงพื้นบ้าน การละเล่น กีฬา ประเพณี และพิธีกรรม

9. การฝึกทักษะอาชีพ

ในโรงเรียนฝึกอาชีพ นอกจากจะสอนในเรื่องการพัฒนาอาชีพแล้ว ยังเน้นให้ผู้เรียนได้พัฒนาการคิด โดยการคิดนั้นเป็นไปในทางการแก้ปัญหา ซึ่งทุกคนสามารถช่วยกันคิดแก้ไขปัญหา โดยมีความรู้สึกสนิทชิดเชื้อกัน และช่วยเหลือเกื้อกูลกัน

10. เทคนิค A-I-C

เป็นเทคนิคระดมความคิดในการวางแผนพัฒนาหมู่บ้าน เทคนิคนี้ให้ความสำคัญต่อการระดมความคิด และการมีส่วนร่วมของสมาชิกในชุมชนบนพื้นฐานของความเท่าเทียมกัน เป็นกระบวนการที่นำเอาคนเป็น

ศูนย์กลาง เนื่องจากคนนั้นมีส่วนเกี่ยวข้องทั้งหมดในชุมชน ร่วมกันวางแผนและทำเพื่อผลแห่งการพัฒนาชุมชนของตนเอง

11. เทคนิค การแก้ปัญหาและพัฒนาตนเองด้วย “ระบบคู่สัญญา”

เป็นเทคนิคที่ใช้ในการแก้ปัญหาและพัฒนาตนเองโดยใช้วิธีการให้ผู้แก้ปัญหาคิดเป็น วางแผนในการแก้ปัญหาอย่างเป็นระเบียบและชัดเจนขึ้น มีการดำเนินการควบคุมการแก้ปัญหาของตนเองภายใต้การรับรู้ของคู่สัญญา ซึ่งทำหน้าที่รับรู้และส่งเสริมพฤติกรรมแก้ปัญหาของผู้ปฏิบัติ ขึ้นตอนหลัก ๆ ได้แก่

- การหาคู่สัญญา
- การตั้งปณิธานและขอคำแนะนำจากคู่สัญญา
- การวางแผนในการแก้ปัญหา
- ทำสัญญากับคู่สัญญา
- ลงมือปฏิบัติตามแผนและบันทึกผลส่งคู่สัญญา
- ประเมินผลการปฏิบัติ และปรับปรุงแผนการปฏิบัติ

12. กระบวนการความกระจ่างค่านิยม (Value Clarification)

เทคนิคจะช่วยให้บุคคลได้เกิดกระบวนการเรียนรู้ที่จะตัดสินใจตั้งเป้าหมายและวางแผนในชีวิตตลอดจนพัฒนาความคิดเพื่อการดำรงชีวิตในสังคมอย่างมีความหมาย การกระจ่างค่านิยมจะทำให้เขาประสบความสำเร็จในวิธีการสร้างค่านิยมของเขาเอง ภายใต้สถานการณ์ที่กำหนดไว้ตลอดจนส่งเสริมที่จะนำค่านิยมอื่น ๆ ของบุคคลอื่นมาเป็นแหล่งข้อมูลดีสำหรับตนเอง และสิ่งที่คาดหวังจากกระบวนการนี้ คือการเอื้ออำนวยที่จะสร้างความสัมพันธ์ความคิดกับการกระทำของเราเข้าด้วยกันซึ่งมี 4 ขึ้นตอนหลัก ๆ คือ

1. ขึ้นทำความเข้าใจ
2. ขึ้นแสดงความสัมพันธ์
3. ขึ้นกำหนดคุณค่า
4. ขึ้นแสดงออก

อนึ่ง ในรายละเอียดของเทคนิคในการทำงานกับชุมชน เพื่อเสริมสร้างการเรียนรู้การศึกษาปรากฏว่ามีเอกสารที่น่าสนใจในลักษณะของคู่มือของการทำงานของนักพัฒนาอยู่มากพอสมควร เช่น เอกสารประกอบการฝึกอบรม เรื่อง เทคนิคการทำงานกับชุมชน จัดทำโดยสถาบันฝึกอบรมเพื่อการพัฒนาชนบท มูลนิธิพัฒนาอีสานในเอกสารเสนอเทคนิคต่าง ๆ ได้แก่ การเยี่ยมบ้าน การโส (รูปแบบวัฒนธรรมการพูดคุยของคนอีสาน) การไต่वाที่ การจัดประชุมกลุ่มย่อย การจัดประชุมกลุ่มใหญ่ และการศึกษาดูงาน แต่ละเทคนิคจะให้ความเข้าใจเกี่ยวกับความหมายความเหมาะสมของวิธีการ วัตถุประสงค์ กลุ่มเป้าหมาย ขึ้นตอน / วิธีการ และบทบาทของนักพัฒนา

แบบฝึกหัดท้ายบท (บทที่ 4)

4.1 เพราะเหตุใด “กระบวนการพัฒนาบุคคลและสภาพแวดล้อมต่าง ๆ จึงเป็นสิ่งจำเป็นอย่างยิ่งต่อการดำรงอยู่ในสังคมยุคปัจจุบัน” จงอธิบายและยกตัวอย่างประกอบ

4.2 ให้นักศึกษาบอกความหมายและความสำคัญของกระบวนการเรียนรู้ โดยเลือกผู้ให้ความหมายและชี้ให้เห็นความสำคัญอย่างกว้างขวาง มา 3 ท่าน พร้อมบอกความหมายประกอบ

4.3 จากความหมายและความสำคัญของกระบวนการเรียนรู้ที่ได้กล่าวมาข้างต้น สามารถสรุปสาระสำคัญได้ 3 ประเด็นใหญ่ ๆ ซึ่ง สาระสำคัญ 3 ประเด็นใหญ่ๆ ดังกล่าว คืออะไรบ้าง จงอธิบายและยกตัวอย่างประกอบ

4.4 จากการประมวลแนวคิด และปรัชญาของการศึกษาและการเรียนรู้ สามารถแบ่งได้เป็นกี่กลุ่ม อะไรบ้าง จงอธิบายและยกตัวอย่างประกอบ

4.5 แนวคิดเกี่ยวกับ “การคิด” เพื่อพัฒนากระบวนการเรียนรู้ของมนุษย์ มีนักคิด นักจิตวิทยา และนักวิชาการต่าง ๆ จากต่างประเทศ ให้นักศึกษายกตัวอย่าง นักคิด นักจิตวิทยา และนักวิชาการต่าง ๆ มา 3 ท่าน และให้สรุปสาระสำคัญของแนวคิดนั้นด้วย

4.6 สำหรับแนวคิดและหลักการในเรื่อง “การคิด” เพื่อพัฒนากระบวนการเรียนรู้และพัฒนาปัญญาของมนุษย์ในประเทศไทยนั้น นำหลักแนวคิดอะไรมาเผยแพร่ และได้นำมาใช้เป็นรูปธรรมในกระบวนการศึกษา พร้อมให้นักศึกษาสรุปสาระสำคัญหลักแนวคิดดังกล่าวด้วย

4.7 ยุทธศาสตร์ในการเสริมสร้างการเรียนรู้ ประกอบด้วย ยุทธศาสตร์อะไรบ้าง จงอธิบายและยกตัวอย่างประกอบ

4.8 ประเวศ วะสี (2538, น. 8-20) ได้เสนอยุทธศาสตร์ที่สำคัญที่สุดของสังคม โดยมองว่าความเข้มแข็งทางปัญญาเกิดจากลักษณะ 5 ประการ คืออะไรบ้าง จงอธิบายและยกตัวอย่างประกอบ

4.9 มีนักวิชาการได้ศึกษารวบรวมเทคนิค วิธีการ และกระบวนการในการเสริมสร้างการเรียนรู้ ซึ่งสามารถแบ่งได้เป็น 12 เทคนิคหรือวิธีการ ให้นักศึกษาเลือกมา 5 เทคนิค/วิธีการ พร้อมอธิบายและยกตัวอย่างประกอบ

4.10 นอกจากเทคนิค/วิธีการต่างๆในเอกสารประกอบการสอนชุดนี้ นักศึกษาคิดว่า กระบวนการเสริมสร้างการเรียนรู้ในชุมชน ควรจะมีวิธีการเสริมสร้างการเรียนรู้อะไรเพิ่มเติมบ้าง จงอธิบายและยกตัวอย่างประกอบ

เอกสารอ้างอิงท้ายบท

จิตจำนงค์ กิติเกียรติ. *การพัฒนาชุมชน : การมีส่วนร่วมของประชาชนในงานพัฒนาชุมชน*. กรุงเทพมหานคร: 2532.

เดวิท แมทิวส์. *จากปัจเจกสู่สาธารณะ กระบวนการเสริมสร้างชุมชนให้เข้มแข็ง*. แปลโดยจิรัฐภูมิ เสนาคำ. กรุงเทพมหานคร: สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา, 2540.

ทองศักดิ์ คุ่มไชนะ. *การพัฒนาเชิงปฏิบัติ*. กรุงเทพมหานคร : บพิธการพิมพ์, 2534

ธนพรรณ ธานี. *เอกสารประกอบการสอนวิชาการศึกษาศาสตร์ชุมชน*. ภาควิชาพัฒนาสังคม คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น: บริษัทเพ็ญพรินติ้ง จำกัด, 2540

ประสาร ทองภักดี. *ระบบการศึกษาของพระพุทธเจ้า*. กรุงเทพมหานคร: ดำรงการพิมพ์. 2520.

เปาโล แฟร์. *การศึกษาสำหรับผู้ถูกกดขี่*. แปลโดย ช.เชียวพุ่มพวง. กรุงเทพมหานคร: เจริญการพิมพ์, 2517.

พรพีไล เลิศวิชา. *ศิรัวงจากไพร่ที่นายถึงธนาคารแห่งขุนเขา*. กรุงเทพมหานคร: เจริญวิทย์การพิมพ์, 2541.

พระธรรมปิฎก. (ประยุตต์ ปยุตโต). *การศึกษากับการวิจัยเพื่ออนาคตของประเทศไทย*. กรุงเทพมหานคร: บริษัทธรรมสาร จำกัด, 2541.

พระราชมนูณี. (ประยุทธ์ ปยุตโต). *ปรัชญาการศึกษาไทยฉบับแก้ไข-รวบรวมนใหม่*. กรุงเทพมหานคร: 2528.

มาลี พงษ์พงศาวิลี. *รายงานการวิจัยประกอบการร่างพระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ...ประเด็นบทบาทขององค์กรพัฒนาเอกชนกับการศึกษา*. กรุงเทพมหานคร: สำนักคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ, 2541.

วุฒิชัย จำนง. *การเรียนรู้การฝึกอบรม*. กรุงเทพมหานคร: แผนการพิมพ์ห้างหุ้นส่วนจำกัดเกษมสุวรรณ, 2513.

ศักดิ์ชัย นิรัฐทวี. *รายงานการวิจัยประกอบการร่างพระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ...ประเด็นปรัชญาการศึกษา*. กรุงเทพมหานคร: สำนักคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ, 2541.

เสรี พงศ์พิศ และคณะ. *ทิศทางหมู่บ้านไทย*. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์หมู่บ้าน, 2531.

อเนก นาคะบุตร. *จุดเปลี่ยนการพัฒนาชนบทและองค์กรพัฒนาเอกชนไทย*. กรุงเทพมหานคร: สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา, 2533.

บทความ

กาญจนา แก้วเทพ. “วิชาการเรียนการสอนเพื่อสร้างชีวิตและสำนึก.” *สังคมพัฒนา*. 18 (2533): 38-46.

_____. *สื่อเพื่อการพัฒนา: สื่อเพื่อปลูกสำนึกแห่งการประสานสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์*. *สังคมพัฒนา*. 15 (2530): 18-45.

กฤษฎา บุญชัย, พุทธณี กางกั้น และ ประภาพร สุขพรรณกุล. “กระบวนการเรียนรู้ของชุมชน” *ทิศทางไท*. (2528): 21-41.

- ทิตินา แชนมณี. “การแก้ปัญหาและการพัฒนาตนเองด้วยระบบคู่สัญญา” ใน *ความรู้คู่คุณธรรมบทความเกี่ยวกับคุณธรรม จริยธรรม และการศึกษา*. น.63 - 68 รวบรวมโดย ไพฑูรย์ สีนลารัตน์ และ ประนอม รอดคำดี. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์ มหาวิทยาลัย, 2534.
- นาคยา ปิลาณานนท์. “บทบาทของทฤษฎีการกระจายค่านิยมกับการศึกษา.” ใน *ความรู้คู่คุณธรรม รวมบทความเกี่ยวกับคุณธรรมจริยธรรมและการศึกษา*. หน้า 137 - 148, รวบรวม โดย ไพฑูรย์ สีนลารัตน์ และ ประนอม รอดคำดี. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์ มหาวิทยาลัย, 2534.
- ประเวศ วะสี. “แนวคิดเกี่ยวกับระบบพัฒนาการเรียนรู้.” *สานปฏิรูป 2*. (มีนาคม 2542) : 31 - 33.
- _____. “กระบวนการทางปัญญาในการพัฒนา.” *สานปฏิรูป 2*. (สิงหาคม 2542) : 42 - 43.
- วลัยลักษณ์ พิริยะสุรวงศ์. “การศึกษาแนวโน้ไอฮิวแมนนิสต์ ความรักเพื่อสรรพสิ่งในจักรวาล” *สานปฏิรูป 2*. (เมษายน 2542) : 15 - 16.
- วลัยลักษณ์ พิริยะสุรวงศ์. “กระบวนการเรียนรู้แนวพุทธ ชีวิตไม่แยกจากการศึกษา.” *สานปฏิรูป 2*. (สิงหาคม 2542) : 20 - 22.
- วิยพร วิชชาวุธ. “แนวทางการพัฒนาจริยธรรมตามทฤษฎีการเรียนรู้ทางสังคม.” ใน *คุณค่าคุณธรรม รวมบทความเกี่ยวกับคุณธรรมจริยธรรมและการศึกษา*. น. 153 - 157. รวบรวมโดย ไพฑูรย์ สีนลารัตน์ และ ประนอม รอดคำดี. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์ มหาวิทยาลัย, 2534.
- สุมณฑา พรหมบุญ และคณะ. “การเรียนรู้แบบมีส่วนร่วม.” หน้า 33 - 34 รวบรวมโดย สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ไเอเดียสแควร์, 2541.